

ISBN 978-84-9133-417-0

9 788491 334170

VNIVERSITAT DE VALÈNCIA
Vicerectorat de Projectió Territorial i Societat

UNA PLAÇA PER A LA CIUTAT

UNA PLAÇA PER A LA CIUTAT

PATRIMONI I MEMÒRIA DE LA PLAÇA DE VALÈNCIA (1861-2015)

BEATRIZ SANTAMARINA CAMPOS (coord.)

VNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

**UNA PLAÇA PER A LA CIUTAT.
PATRIMONI I MEMÒRIA
DE LA PLAÇA DE VALÈNCIA
(1861-2015)**

VNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

EDITA:
Vicerrectorado de Proyección Territorial
y Sociedad.
Universitat de València

FINANÇA:
Diputació de València
Caixa Popular

COORDINADORA:
Beatriz Santamarina Campos
Universitat de València

AUTORS:
Julio Bodí Ramiro
Andrea Moreno Martín
Julia Rey Matesanz
Beatriz Santamarina Campos
Teresa Vicente Rabanaque
Tono Vizcaíno Estevan

DISSENY I MAQUETACIÓ:
Victoria Lorenzo Plumed
*Unitat de Suport al Vicerectorat de Projecció
Territorial i Societat*

Imprés a València.

ISBN: 978-84-9133-417-0 (papel)

ISBN: 978-84-9133-418-7 (PDF)

DEPÒSIT LEGAL: V-3624-2021

© d'aquesta edició: Universitat de València,
2021.

© dels textos: els autors.

© de les imatges: els propietaris.

Índex

Presentació	9
1. La plaça escapista. Un viatge a la memòria col·lectiva	11
1.1. La Plaça de València: un món escapista	11
1.2. Rescatant la memòria: la investigació	25
1.3. Arquitectura, espectacles, música, política i guerra	32
2. D'extramurs al centre: una plaça viva a la ciutat de València	39
2.1. Un espai públic i neuràlgic a la ciutat: la Plaça de València	39
2.2. Dels cadafals efímers de fusta al primer projecte arquitectònic amb voluntat de permanència	40
2.3. Una plaça per a la memòria. Construcció i demolició de la primera plaça de maçoneria (1800-1808)	44
2.4. El projecte definitiu: construcció de l'actual Plaça de València (1850-1861)	47
2.5. De vaivens, privilegis i reformes: la consolidació estructural i simbòlica de la Plaça de València en les últimes dècades del segle XIX	56
2.6. Les transformacions de la Plaça de València dins del projecte urbanístic de la ciutat a principis del segle XX: una època de llums	59
2.7. De la utopia en vidre a la ignició dels fonaments: la Plaça de València entre 1940 i 1980	64
2.8. La Plaça de València des del 1980 fins a l'actualitat: reflex de la tradició i espill de l'alta velocitat	69
2.9. Conclusions. La Plaça de València hui: identitat, història i present del pols de la ciutat	75

3. La màgia d'un lloc sorprenent. Evasió a la Plaça de València	79
3.1. Un lloc espectacular	79
3.2. Cavalls, galls i elefants: els protagonistes de les funcions de la primera plaça desapareguda	82
3.3. La Plaça de València en la segona meitat del segle XIX: eclosió d'espectacles i contenidor cultural	83
3.4. Una pantalla al món: la projecció de cinema a la plaça i la programació de nous espectacles durant el primer terç del segle XX	103
3.5. De combats i <i>varietés</i> : les aficions hegemòniques entre el 1940 i el 1970	113
3.6. La plaça polièdrica: nous usos des del 1980 fins als nostres dies	118
3.7. Conclusions: versatilitat i multifuncionalitat, les claus de la seua vigència	122
4. Música a la plaça: notes, nodes i acords	125
4.1. Música a la plaça	125
4.2. Un escenari majúscul	127
4.3. Les bandes i l'arrancada de la programació musical	130
4.4. L'inici del segle XX: l'aposta per la música escènica	134
4.5. La Segona República i la Guerra Civil: entre l'esgotament i la renovació	141
4.6. El primer franquisme i la folklorització de la plaça	146
4.7. Els anys 60 i 70: aperturisme i primers passos cap a la modernització	150
4.8. El model musical de la nova etapa autonòmica	157
4.9. Conclusions	163

5. La Plaça de València: escenari polític de la ciutat	167
5.1. Les retòriques de la política	167
5.2. Pols polític i social: la plaça del XIX (1868-1902)	171
5.3. Eixam social i fortí improvisat: inicis del XX (1902-1936)	175
5.4. De la paràlisi a l'acció: una plaça tricolor (1930-1939)	185
5.5. Groc i vermell: la plaça del règim (1939-1975)	190
5.6. L'arena política de la València democràtica	195
5.7. La consolidació de la València democràtica: la plaça de 1982 a 2015	201
5.8. Epíleg	209
6. 1936-1939: la Plaça de València durant la Guerra	211
6.1. juliol de 1936: el colp militar	211
6.2. La Plaça de València en guerra: els inicis	213
6.3. Gestió i ús de la plaça: guerra vs. revolució	223
6.4. Captiva i desarmada: el final de la guerra i l'ús de la plaça	234
6.5. La plaça de la victòria: escenari del nacionalcatolicisme a València	244
Bibliografia	247

D'EXTRAMURS AL CENTRE: UNA PLAÇA VIVA A LA CIUTAT DE VALÈNCIA

BEATRIZ SANTAMARINA CAMPOS
TERESA VICENTE RABANAQUE

2.1. Un espai públic i neuràlgic a la ciutat: la Plaça de València

La Plaça de València és resultat de la singular confluència de valors urbanístics, arquitectònics i històrics que, en el curs del temps, s'han anat articulant per donar lloc a un dels immobles més emblemàtics i identificatius de la denominada capital del Túria. A grans trets, com ja hem avançat, l'edifici que en temps es va construir extramurs als afores de la porta de Russafa, ocupa avui dia un punt neuràlgic dins del teixit urbà, i se situa en la intersecció d'algunes de les vies més transitades de la ciutat. Ningú no dubta del seu valor arquitectònic, que va resultar determinant per al seu reconeixement com a monument historicoartístic, amb caràcter nacional, el 1983. Per no tornar a parlar de la dilatada projecció històrica que li proporciona el fet d'haver estat testimoni privilegiat, durant més d'un segle i mig, de rellevants esdeveniments historicopolítics i socioculturals esdevinguts entre els seus murs o als seus voltants. Tots aquests fets han configurat una infinitat de valors, materials i immaterials, que han perfilat els senyals identitaris d'aquest edifici i, per extensió, de la seua singular relació amb el context més ampli de la metròpoli.

La Plaça de València, des de la seua mateixa gènesi fins als nostres dies, ha estat, i encara és, un espai públic, i la seua veritable raó de ser rau en la ciutadania. No debades, el seu ampli aforament, juntament amb la falta d'infraestructures, han determinat la selecció d'aquest emplaçament per a la celebració d'activitats d'allò

més variades. I és la seua naturalesa social el que permet entendre, així mateix, que sempre haja estat un edifici en ús, on la multiplicitat i versatilitat de funcions ha garantit, de ben segur, la seua vigència fins als nostres dies. Aquests factors, com ja hem assenyalat, constitueixen les claus d'interpretació que han condicionat el seu caràcter polivalent i dinàmic, en procés de transformació permanent. Així, la seua història i la seua fisonomia no són sinó el reflex del particular dels pols de la ciutat; de les modes, gustos i valors hegemònics que, en cada període, han entreteixit la vida de la metròpoli i han deixat una particular empremta en les construccions civils.

Anònim. Sense datar.

Font: Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu. Fons José Huguet.

2.2. Dels cadafals efímers de fusta al primer projecte arquitectònic amb voluntat de permanència

La Plaça de València, tal com la coneixem avui dia, és el resultat de reiterats esforços i estratègies per portar endavant un projecte que va començar a gestar-se a la darreria del segle XVIII: erigir una plaça en maçoneria. Es va imaginar com l'escenari idoni per a les diversions públiques (taurines i no taurines) que, fins llavors, havien tingut lloc a diferents emplaçaments urbans amb caràcter itinerant i eventual. Aquestes exhibicions es practicaven a espais amples i a l'aire lliure envoltats de cadafals, coberts bastits per mestres fusters que s'adaptaven a la fesomia de les places en què s'erigien transitòriament. Aquesta fórmula permetia muntar i desmuntar els cadafals de fusta al començament i a l'acabament de cada fira (Amat i Cabañés, 2000). El sentit efímer de les construccions i els materials, sumat al canvi d'emplaçament, conferien a aquestes diversions un gran dinamisme espaciotemporal. Dinamisme que encaixava perfectament amb el tipus d'actuacions, en les quals tot era agitació i moviment. En concret, els assentaments d'aquesta tipologia documentats a València es remunten al segle XIV, i un dels més antics i destacats era el de la plaça del Mercat, que va perllongar-ne l'ús fins al segle XVIII. Així mateix, es van aixecar estructures anàlogues a la

plaça de Sant Domènec (actual plaça de Tetuan), al pla de la Saïdia, al pla del Real o a la plaça de la Ronda (localitzada entre les portes de Sant Josep i de Serrans o entre aquesta darrera i la de la Trinitat) (Anònim, 1861).

Encara que no és el nostre interès aprofundir en els orígens de les festes amb bous —que com ja hem dit han estat ben estudiats—, és necessari analitzar, encara que siga de manera succinta, la sistematització i popularitat que van adquirir aquestes funcions per entendre la demanda posterior d'assignar-los un espai fix. El creixent interès social va condicionar el seu progressiu desenvolupament i consolidació, alhora que va palesar els problemes de funcionalitat i seguretat associats als recintes provisionals. Aquestes raons van impulsar la necessitat de concebre un espai, físicament i simbòlicament, permanent, segur i jerarquitzat. Per tant, els primitius cadafals de fusta van ser els principals antecedents històrics de la plaça de bous actual, cosa que justifica que marquen el punt de partida de la nostra anàlisi en aquest capítol.

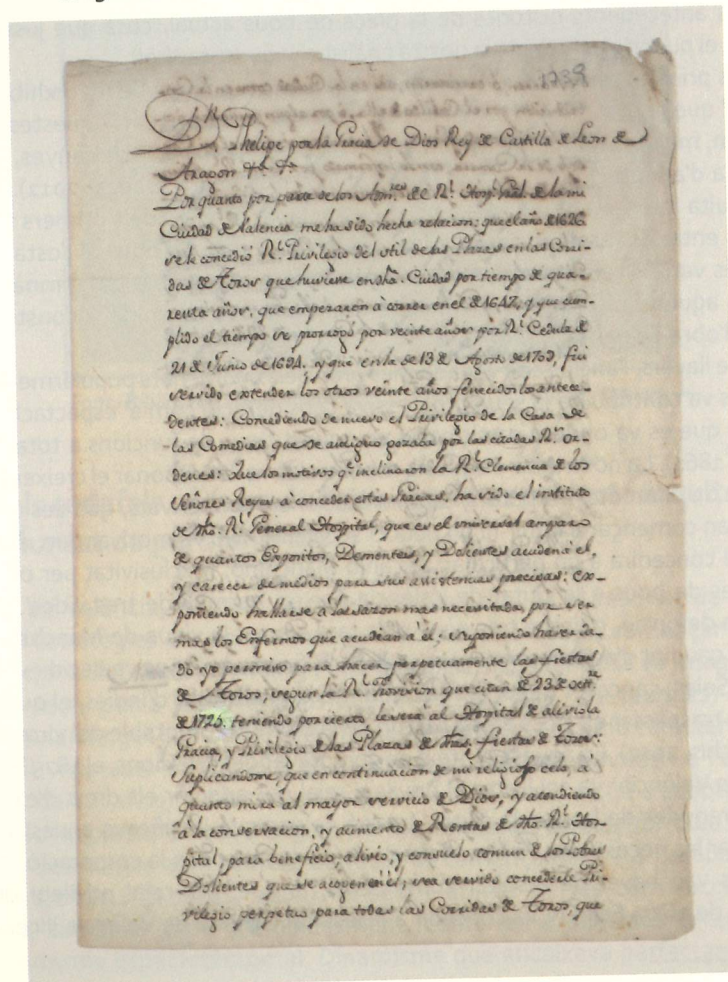
En els primers temps, l'aristocràcia va ser la protagonista de les 'exhibicions de gallardia' que ja al segle XVI se celebraven a la plaça del Mercat. Aquestes mostres consistien, majoritàriament, en la munteria de feres i en els jocs de canyes, que eren una mena d'adaptació gimnàstica dels tornejos medievals (Baeza, 2012). Aquesta dada resulta interessant per referenciar l'associació que des dels primers temps es va donar entre els espectacles que incloïen la presència de bous al costat d'altres d'allò més variats relacionats amb exercicis eqüestres, acrobàtics i gimnàstics. No debades, aquests últims tindran un paper molt destacat arran de la construcció de la plaça d'obra de pedra al segle XIX.

Des de llavors, l'afició cada vegada més gran pels anomenats popularment *corro* o correbous va contribuir a la seua progressiva consideració com a 'espectacle públic', a mesura que es va obrir la participació en aquest tipus de funcions a tota la ciutat (Anònim, 1861). La notorietat d'aquests espectacles va condicionar el creixent interès econòmic de diferents promotors, tant institucionals com privats, que des dels inicis del XVII van començar a intuir-hi un negoci suculent. Això va motivar que, el 1612, el rei Felip II concedira a un particular, Ascanio Manchino, l'exclusivitat per organitzar corregudes de bous a la ciutat de València per un 'termini de tres vides'. Després de la seua defunció, gairebé tres anys més tard, va ser la vídua de Manchino qui va continuar gaudint d'aquest privilegi en usdefruit, fins que el 1622 va decidir vendre'l a Felipe de Sales, canceller major i registrador del Consell Reial d'Índies, el qual, al seu torn, el va traspasar als pocs dies a Martín de la Bayrén, comptable del virrei (Baeza, 2012; Sanchis, 2012). En aquest context de compravendes i cessions, el 1625 l'Hospital General de València¹ va sol·licitar el privilegi reial per adquirir els drets d'explotació de les corregudes de bous a la ciutat. La raó de pes que justificava aquesta petició era finançar les necessitats de beneficència més urgents per a la corporació. Aquests arguments van haver de resultar convincents, ja que, per reial privilegi de 9 de desembre de 1625, Felip IV va concedir a l'Hospital General de València llicència per

¹ La marxa d'aquesta institució com a espai assistencial destinat a donar hospitalitat (en el seu sentit etimològic), acolliment o assistència a tot tipus de persones malaltes, desvalgudes o sense recursos va començar el 1512. Aquesta naturalesa va condicionar la ràpida recepció de privilegis reials, butlles papals i donacions de diversa consideració (especialment, edificis i terrenys) per fer front a les seues necessitats, cosa que va posicionar l'Hospital com un potent terratinent al segle XIX (Baeza, 2012).

celebrar les corregudes de bous a places i llocs públics de la ciutat per 40 anys². Vençut el termini, aquest dret va ser renovat cada vint anys mitjançant successives cèdules reials³ fins que, finalment, el 29 de setembre de 1739 el rei Felip V va assignar a l'Hospital el "privilegio perpetuo para todas las corridas de toros que se executen dentro de la Ciudad, en las Plazuelas de sus Arrabales y lugares de la Contribución particular que comprende media legua" (ADPV, seg. IX-1/C-1, llig. 5). La gestió per part de l'Hospital va revertir en la gradual consolidació, professionalització i mercantilització dels espectacles taurins i no taurins, cada vegada més multitudinaris.

Privilegi de perpetuïtat per a les corregudes de bous concedit per ordre real de Felip V, el 29 de setembre de 1739, a l'Hospital General de València.

Font: Arxiu General i Fotogràfic de la Diputació de València.

² Van començar a comptar el 1647, any en què vencia la cessió a Martín de la Bayrén (ADPV, sign. IX-1/C-1, llig. 4).

³ Per reials cèdules concedides el 1694, el 1709 i el 1725 (ADPV, sign. IX-1/C-41, llig. 108).

Tanmateix, els privilegis es van interrompre el 1754, quan Ferran VI va ordenar la prohibició a 'tot el Regne', excepte a Madrid, de les corregudes de bous amb l'argument que la sequera i la falta de pastures havien minvat considerablement les ramaderies. Entre el 1758 i el 1760, l'Ajuntament de València va obtenir permís per restablir els correbous a canvi de donar a l'Hospital una compensació econòmica pels rendiments obtinguts. Aquesta determinació suposava una sobtada pèrdua d'autonomia financera i tàctica, per la qual cosa degué ser un dur colp per als interessos de l'Hospital. Gairebé dos anys després, el 22 d'agost de 1762, Carles III va ratificar el títol de perpetuïtat i, per reial cèdula de 1769, es va establir que la gestió econòmica i administrativa retornara a la Junta de l'Hospital. Tanmateix, l'Ajuntament va continuar tenint potestat per elaborar la programació i ocupar la presidència de la plaça durant el calendari festiu (Baeza, 2012). Aquesta ocupació tenia una notable càrrega simbòlica, ja que legitimava la presència de la corporació municipal en el lloc més significatiu de la plaça durant les dates més assenyalades. En paral·lel a aquestes dificultats, es van començar a qüestionar, cada vegada més, els problemes de seguretat i desordre públic de les construccions portàtils, d'una banda per raó dels accidents provocats per la falta d'estabilitat de les estructures de fusta i, de l'altra, per les despeses periòdiques que suposava la renovació dels materials. Aquestes circumstàncies, sumades a la creixent afició per aquest tipus de diversions, cada vegada més rendibles, van contribuir que a l'últim terç del segle XVIII començara a cobrar forma la idea de bastir una plaça fixa.

Així, l'arquitecte Mauro Antonio Oller va presentar, el 1769, el primer projecte per a la construcció d'una plaça d'obra de pedra, que s'inspirava en les que ja hi havia a Aranjuez i a Saragossa. La seva proposta va tenir el suport, el 1773, de l'arquitecte i mestre major d'obres de València Lorenzo Martínez, a qui es va encarregar el *Plan para la nueva plaza de toros*. Hi trobem una descripció precisa del projecte d'Oller: "formado por diez y ocho casas de habitación, con un Almacén cada casa, independientes estas de las entradas y escaleras para tendidos, nayas y palcos, formadas todas las graderías que han de estar a la inclemencia, de cantería sobre bóvedas de rosca, y las escaleras para nayas y palcos á la castellana, por parecer más decentes y acomodadas"⁴. En el seu informe, a més, va taxar l'obra en quaranta-cinc mil lliures, sense incloure-hi el terreny. Ja llavors es va proposar que l'edifici es construïra a compte de l'Hospital, gràcies a l'ocupació d'alguns interns com a peons i a certs beneficis procedents del tall de la fusta, de donacions i de rendes dels terrenys de l'Hospital. Els comissaris Antonio Pascual i Francisco Benito Escuder van fer constar a aquestes mesures i vaticinaren la gran rendibilitat que proporcionaria la varietat d'espectacles que es podrien celebrar a la plaça. Encara que la iniciativa no va continuar per l'escassetat de recursos financers, va quedar latent en la memòria i es va reprendre uns anys després. En aquest sentit, ja hem assenyalat que les raons més urgents eren de caire estructural (garantir la seguretat enfront del deteriorament i del risc d'incendis) i econòmic (ja que les despeses anuals

⁴ Informe de Lorenzo Martínez, signat a València el 26 de juliol de 1773 (ADPV, sign. IX-2/C-1, llig. 2).

de contractació de fusters i de construcció de les places efímeres eren un clar obstacle per als arrendataris). Ara calia sumar-hi, a més, unes altres motivacions. La primera incidia en aspectes morals, "pues estando cerrada la plaza no se introduciría, como ahora, la malicia de las Gentes por estar abierta por todas partes á hacer Lupanar de sus escondrijos"⁵. I a tot això s'hi afegien les protestes ciutadanes per la interrupció del trànsit i l'activitat comercial que suposava la bastida provisional de fusta. La suma de tot això feia improrrogable la necessitat de concebre un nou espai que s'adiguera a una ciutat de 'primera classe' com València. Per tot això, al març de 1777, el representant de la Junta de l'Hospital Joaquín Solsona va destacar la factibilitat del projecte d'Oller. Això sí, s'havia d'executar en un terreny que fóra propietat de l'Hospital per tal de rebaixar fins una tercera part el pressupost estimat per Lorenzo Martínez. Els membres de l'Hospital Josep Blanch, Pedro Merita, Manuel Giner i Joaquín Solsona mateix van confirmar la proposta d'Oller en la carta enviada, al desembre de 1777, al visitador reial Pedro José Mayoral (ADPV, sign. IX-2/C-1, llig. 1).

Tanmateix, la supressió de les corregudes de bous pel Reial Consell de 31 de desembre de 1778 va truncar una vegada més la iniciativa i va suposar tornar de nou a les places mòbils, situades ara a la plaça de la Duana (actual Glorieta) i, posteriorment, al carrer de Quart (extramurs de la ciutat). Amb tot, aquestes primeres propostes van servir per abonar el terreny. Ningú no dubtava ja de la necessitat i els avantatges d'una plaça de maçoneria; només calia esperar el moment oportú per fer tangible aquesta idea.

2.3. Una plaça per a la memòria. Construcció i demolició de la primera plaça de maçoneria (1800-1808)

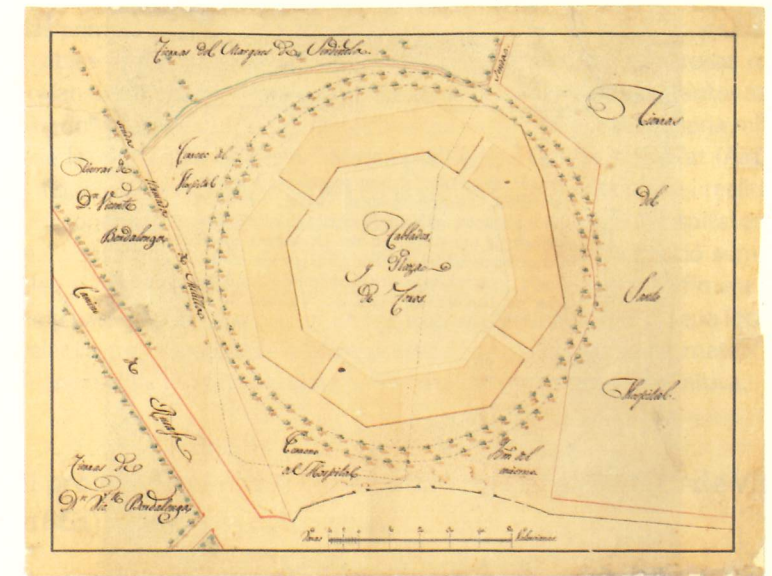
Abans d'acabar el segle XVIII es va recuperar el projecte de construir una plaça en maçoneria de la mà de l'intendent, corregidor i justícia major Jorge Palacios d'Udániz (Flores, 1981; Baeza, 2012). El solar triat per al nou emplaçament va ser un hort propietat de l'Hospital, situat fora de les portes de Russafa⁶ i, en aquesta ocasió, els plànols es van encarregar als arquitectes Claudio Bailer i Manuel Blasco (ADPV, sig. IX-2/C-1, llig. 1).

El Reial decret de desamortització de 19 de setembre de 1798 va obligar a vendre bona part dels béns de l'Hospital i va fer trontollar el projecte, que es va paralitzar temporalment. No obstant això, aviat es va reprendre gràcies a la Reial ordre de 28 de novembre d'aquell mateix any per la qual Carles IV donava permís per construir l'anelhada plaça d'obra de pedra (Anònim, 1861). En aquest punt, per recaptar fons, es van emetre accions de tres mil reals de billó, gràcies a les quals va ser possible construir els fonaments i gran part de la graderia en fusta, i així es va inaugurar l'agost de 1800 (Baeza, 2012).

⁵ Carta de Mauro Antonio Oller, datada a València el 4 de maig de 1776 (ADPV, sign. IX-2/C-1, llig. 2).

⁶ En el mateix terreny on es localitza la plaça en l'actualitat.

Plànol de situació proposat per a l'emplaçament de la plaça, en el camí de Russafa. Finals del segle XVIII. Anònim.

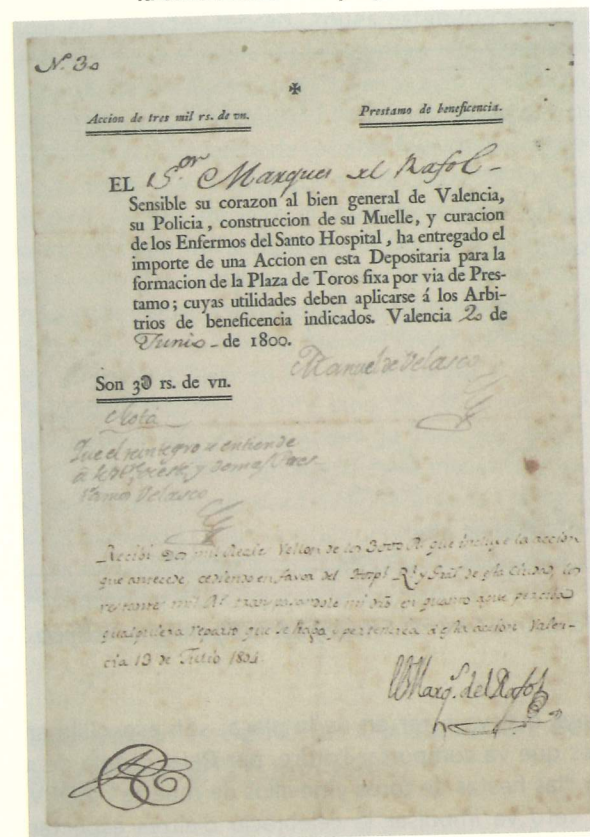

Font: Arxiu General i Fotogràfic de la Diputació de València.

Durant els anys que va estar en ús la plaça, són especialment significatives les conseqüències que va comportar l'ordre, per Reial cèdula de 10 de febrer de 1805, de prohibir "las fiestas de toros y novillos de muerte" (ADPV, sign. IX-1/C-6, llig. 37). Aquest veto va impulsar la celebració d'altres espectacles no taurins, majoritàriament eqüestres (sota la direcció del famós Walp) i amb elefants (APDV, sign. IX-1/C-3-6, llig. 33-38)⁷. Tanmateix, la preeminència de fusta exposada a la intempèrie va accelerar el deteriorament de la plaça i, cap a la darreria del 1807, la Junta de l'Hospital va tornar a preocupar-se pel seu mal estat de conservació. Fins a tal punt que, a l'octubre d'aquell any, Pedro de Cevallos va sol·licitar una inspecció a la Comissió d'Arquitectura de Sant Carles perquè valorara la seguretat del recinte (ARABASC, sign. 65-3/243). De l'informe, se'n dedueix que la humitat del terreny i les filtracions per pluges havien danyat seriosament els suports lignis dels fonaments i de l'estructura superior, "de modo que es visto que la madera introducida en el terreno y en los pilares y paredes no puede subsistir, á no ser que progresivamente se vaya apeando a proporción que se vaya pudriendo, que lo será de continuo" (ARABASC, sign. 69/7/8). Aquest dictamen va generar, en conseqüència, un debat sobre la conveniència de restaurar o enderrocar la plaça, i sobre el cost que tindria una decisió o l'altra.

⁷ Vegeu capítol 3.

Títol d'una acció de tres mil reals de billó a nom del Marqués de Rafol per a contribuir a la construcció de la plaça. 1800.

Font: Arxiu General i Fotogràfic de la Diputació de València.

Decidida la seua continuïtat, la Junta estava estudiant possibles fonts de finançament per pagar les reparacions quan un esdeveniment aliè va sentenciar el destí d'aquesta plaça. L'inici de la Guerra de la Independència (1808-1813) va ser el detonant que va determinar la destrucció de l'immoble per part de les autoritats militars de València, a causa de l'amenaça que suposava per la seua proximitat a les muralles de la ciutat (APDV, sign. IX-1/C-6, llig. 40). Abans de la seua desaparició, però, aquest emplaçament va ser testimoni mut d'un dels últims i, sens dubte, més tràgics esdeveniments de la seua curta vida: l'assassinat, el 1808, dels francesos residents a València que intentaven escapar de la ciutat per la porta de Russafa. La vigília, les autoritats havien reclòs a la Ciutadella la colònia francesa per temor a represàlies després de la presa de Madrid, però el canonge Baltasar Calvo va promoure la matança en aquell recinte fortificat. La majoria de francesos hi van perdre la vida "y los pocos que pudieron escapar sufrieron la misma suerte, al día siguiente, cerca de la plaza de toros cuando trataban de huir de la ciudad" (Cuenca, 2006:177).

Aquell mateix any es va enderrocar la plaça, però com que ni la Junta de Defensa ni l'Hospital estaven disposats a assumir les despeses de la demolició, van ser els ciutadans qui la van derruir davant l'arribada imminent de l'exèrcit napoleònic: "el pueblo, al ver asomar las primeras bayonetas francesas, ató á los postes y pies derechos de la plaza gruesos cables y maromas de gran potencia, y al impulso de numerosas reatas de bueyes, caían desplomados ángulos enteros de la hermosa obra que tantos sacrificios había costado" (Anònim, 1861:13). La fusta es va reutilitzar per a l'artilleria militar i les bateries de les portes de Quart, del Mar, de la Ciutadella i de la Trinitat (APDV, sign. IX-1/C-6, llig. 40). S'esvaïa així la il·lusió de la primera plaça projectada i realitzada, en part, en maçoneria. La seua sobtada destrucció va deixar sumit l'Hospital en un mar de deutes. Sense possibilitat d'indemnització, quedava en una situació summament vulnerable i a la mercè dels especuladors. Malgrat això, la presència efímera d'aquest circ primitiu passarà a ocupar un lloc en la memòria de València. I, la seua localització, a assenyalar l'espai que ocuparà la plaça posterior que, a mitjan aquell mateix segle, la substituirà per saldar el deute pendent per tal d'erigir-se de manera definitiva.

2.4. El projecte definitiu: construcció de l'actual Plaça de València (1850-1861)

Durant la primera meitat del XIX, la demolició de la plaça existent va comportar tornar a les places provisionals construïdes en fusta i als contractes entre l'Hospital i la companyia de fusters. Els correbous van tornar llavors a celebrar-se en coberts muntats anualment tant intramurs, a la plaça de Sant Domènec o a la llavors plaça de la Duana (actualment d'Alfons el Magnànim), com extramurs, ja fóra al solar de Russafa que havia ocupat l'antiga plaça o a la porta de Quart.

Acabada la Segona Guerra Carlina (1846-1849), la renovació de la Junta Administrativa de l'Hospital (que va passar a dependre de la Junta Provincial de Beneficència) va suposar, en paral·lel, la renovació del reiterat desig d'erigir una plaça permanent de maçoneria. En aquest sentit, l'estat ruïnós de la plaça de fusta de la porta de Quart va portar a adoptar solucions immediates. La primera va ser preventiva i es va concretar en la prohibició taxativa del governador provincial, Melchor Ordóñez, de qualsevol gènere d'espectacles públics en aquell recinte, que havia de ser demolit⁸. Segons els seus càlculs, el valor dels materials de l'enderroc podria cobrir l'inici d'una nova construcció. Aquesta última proposta s'articulava en tres pilars. En primer lloc, garantir les òptimes condicions de solidesa i seguretat. En segon lloc, evitar que València es desmarcara d'altres capitals que, amb anterioritat, havien edificat places d'aquesta tipologia amb menys recursos que els disponibles a la ciutat. I, finalment, sufragar les necessitats d'aquesta institució mitjançant els ingressos recaptats en els diferents espectacles. Fetes aquestes observacions, puntualitzava la seua preferència perquè fóra l'Hospital qui assumira el projecte.⁹

⁸ El 12 de desembre de 1850 es va disposar l'enderrocament de la plaça provisional en el termini d'un mes.

⁹ Tota la documentació sobre el projecte definitiu de construcció de la plaça en maçoneria està recollida en l'ADPV, en un volum de lligalls compilats i enquadernats amb el títol: "Año 1850. Construcción de una

La Junta de l'Hospital no va tardar a pronunciar-s'hi en el sentit que, tot i que la idea no era rebutjada, "no ha podido menos de ser unánimemente aceptada y aplaudida"¹⁰. Calia posar, de nou, tota la maquinària en marxa per tornar a fer factible aquesta pretensió. No quedava lluny el precedent de la plaça anterior, de la qual els plànols, el pressupost i l'emplaçament es van revisar per elaborar ara les *Bases para construir una nueva Plaza de Toros en Valencia*. En aquest document advertim modificacions significatives respecte a la plaça primitiva de començament del XIX, com l'ampliació de l'aforament (de deu a dotze mil persones) i la introducció del ferro fos en les estructures arquitectòniques sobre la base de "los buenos resultados y hermosura" d'aquest material modern en substitució dels pilars de fusta d'antany (ADPV, sign. IX-2/C-1, llig. 4). En efecte, la utilització del ferro fos no solament solucionava els problemes de conservació de la fusta, sinó que permetia projectar la galeria i les llotges de manera més lleugera i esvelta, i facilitava l'obertura de buits i el disseny d'elements ornamentals (Muñoz, 2013).

Respecte a l'estimació econòmica, sabien que la plaça anterior havia costat una mica més d'un milió sis-cents setanta mil reals. Aquest tornava a ser el punt més delicat, ja que la falta de recursos financers era encara una constant i obligava a idear noves estratègies de solvència. Una d'aquestes estratègies va ser recórrer al presidi com a mà d'obra durant les excavacions per rebaixar el cost de l'obra; però, sobretot, es van oferir cinc-cents accions de dues mil reals per fer front al milió de reals en què s'estimava la construcció. Segons la previsió, els guanys de les funcions permetrien en pocs anys amortitzar el capital dels accionistes i que la plaça tornara a ser propietat exclusiva de l'Hospital. Quant a l'emplaçament, en un primer moment es va pensar en tres alternatives: l'Hort del Real, el camp de l'Albereda que connectava el camí dels Carros i el del Sagrament i l'antic solar als afores de la porta de Russafa. Davant l'inconvenient d'adquirir els terrenys dels dos primers llocs (el primer pertanyia al Patrimoni Reial i el segon era propietat privada), es va preferir l'últim perquè tenia l'avantatge de ser propietat de l'Hospital i, en quedar extramurs, reunir les qualitats oportunes de ventilació, espai i accés per al bestiar.

En aquest punt, van encarregar l'elaboració dels plànols i del pressupost de l'obra a Sebastián Monleón Estellés (València, 1815-1878). El seu perfil polifacètic com a arquitecte¹¹, vocal de la Junta de l'Hospital i acadèmic de mèrit¹² de la Reial Acadèmia de Sant Carles el convertia en la persona idònia per dur a terme aquesta comesa. Monleón va presentar el seu projecte l'1 d'agost de 1850, en el qual considerava no solament les condicions de comoditat i seguretat com a 'principals', sinó també les d'ornat i utilitat, en qualitat d'accessòries'. En el disseny havia pres com a referència les places ja erigides a Madrid, Aranjuez,

nueva y grande Plaza de Toros de Valencia. Obra". La documentació abasta de 1850 a 1861, quan es va acabar definitivament la construcció. Es correspon amb la signatura IX-2/C-1, llig. 4.

¹⁰ Carta del vicepresident de la Junta, José M. Ferrandis, el 30 de juliol de 1850 (ADPV, sign. IX-2/C-1, llig. 4).

¹¹ Va obtenir el títol per l'Acadèmia de Nobles Arts de Sant Carles el 1840 (Triviño, 2001a).

¹² El 6 d'abril de 1845 va ser nomenat acadèmic de mèrit i el 2 de juliol de 1871, acadèmic de número de la Reial Acadèmia de Sant Carles en la secció d'Arquitectura (Peñín, 2001).

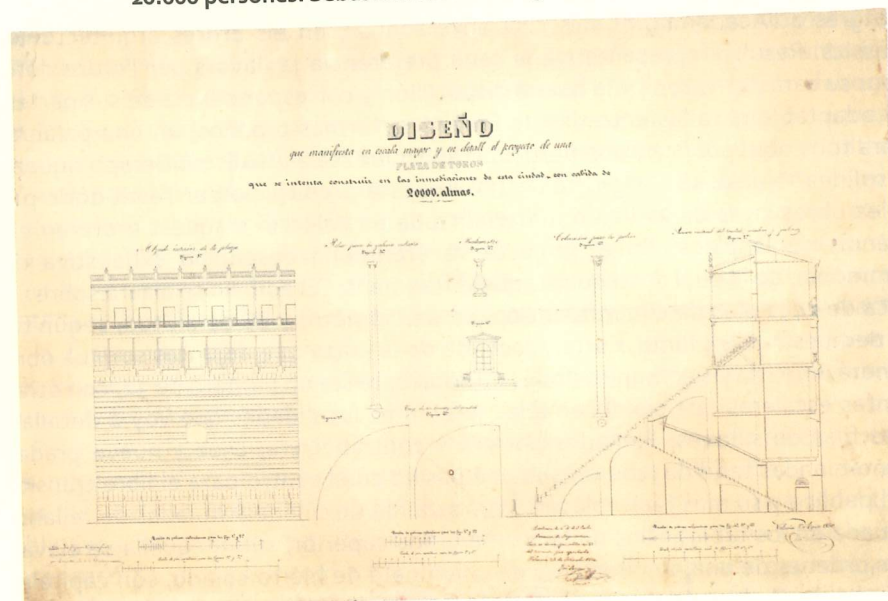
Càceres, Saragossa, Màlaga o Jerez, així com les recomanacions de Vitruvi sobre arquitectura en l'Antiguitat. De fet, Monleón havia articular el seu discurs d'ingrés a l'Acadèmia, només cinc anys abans¹³, en els ordres arquitectònics clàssics. Resulta representativa la seua preferència ja llavors per l'ordre dòric "por su carácter varonil y la buena disposición y correspondencia de sus partes, es adaptable para las entradas de Ciudades, termas o baños, en una palabra, para toda obra pública y aun particular que merezca á un mismo tiempo riqueza y solidez" (ARABASC, sign. 104/3/17). Aquesta predilecció per l'estil dòric per a les obres civils es va veure materialitzada en l'elecció d'aquest ordre en els plànols de la plaça. En el projecte va oferir una descripció exhaustiva de l'immoble, de la qual destaquem aquest fragment: "El edificio se alzará sobre un arca de 1452 pies de circunferencia, 462 de diámetro y 86 de altitud, según tal lo demuestran la planta, corte y fachada de la plaza que adjuntas son. La obra tendrá amplísimas comunicaciones interiores, hasta un número de 32, con otras tantas escaleras que conducen á las diferentes localidades que voy á detallar: Dos filas de sillones, llamados barrera y contrabarrera; Diez y nueve gradas denominadas tendido, con un andén á pasillo en el centro para el libre transito del publico y su mas fácil colocacion; y otra fila de sillones tituladas de rellano, situada en los tabloncillos de la última grada superior; sobre aquella se elevan dos ordenes de una no interrumpida columnata de hierro colado, con capiteles alegóricos al objeto del edificio, terminando la obra la correspondiente cornisa y coronada ésta por una balaustrada de la de mayor sencillez"¹⁴.

Quant al mètode de construcció, establia com a condició necessària que tots els materials foren de la millor qualitat: "Las paredes de fachada, las interiores como también los muros y estribos de las bóvedas tendrán que ser de piedra denominada reble y de buena mezcla de cal y arena con berdugones y jambas ó portes de ladrillo bien cocido, reservando la cantería para el rodapié de dos palmos de altura que debe colocarse como apeo del basamento de la fachada exterior, mochetas y alfeizares de las puertas principales, banquetas y almas de las barreras y graderío que tiene el tendido, el cual deberá estar coronado de losas de piedra fuerte de 6 á 8 dedos de espesor. La parte de maderage que se haya de invertir en las barandillas, techumbres de galerías, puertas y ventanas seran de madera seca y de buena calidad. Igualmente todo el herrage que se emplee tendrá que ser de hierro batido y bien labrado escepto las columnas y pilares de la grada cubierta y palkos que lo seran de hierro colado" (ADPV, sign. IX-2/C-1, llig. 4). La selecció dels millors materials per a l'obra és una bona mostra de l'enorme significació, material i simbòlica, que va tenir el projecte en l'època. El 23 de setembre de 1850 la Reial Acadèmia de Nobles Arts de Sant Carles va aprovar els plànols i es van iniciar els tràmits necessaris per començar-ne la construcció. Ara bé, el pressupost d'aquesta pareneria arquitectònica ascendia a la considerable quantitat de dos milions seixanta mil vuit-cents vint-i-dos reals de billó, suma que no podien assumir les arques de l'Hospital.

¹³ Va pronunciar el seu discurs d'ingrés a l'Acadèmia el dia 10 de març de 1845.

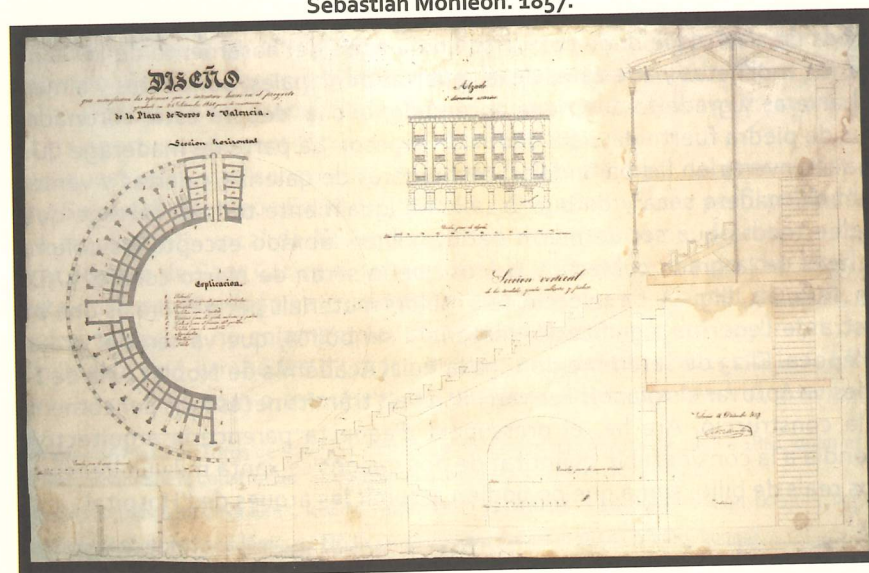
¹⁴ Projecte de Sebastián Monleón, signat a València l'1 d'agost de 1850 (ADPV, sign. IX-2/C-1, llig. 4).

Disseny a escala major i en detall del projecte de la plaça de bous amb capacitat per a 20.000 persones. Sebastián Monleón. 25 de setembre de 1850.

Font: Arxiu General i Fotogràfic de la Diputació de València.

Plànol de les reformes proposades respecte al primer projecte aprovat en 1850. Sebastián Monleón. 1857.

Font: Arxiu Històric Municipal de València.

Finalment, mitjançant el Butlletí Oficial de la Província de València, de data de 18 d'agost de 1850, es va traure a licitació l'obra per construir l'edifici. L'empresa arrendatària en quedaria com a propietària, i l'Hospital rebria a canvi una taxa anual per l'explotació de la plaça. En el plec de condicions s'estimava l'acabament de l'obra per a la vigília de Sant Joan, el 24 de juny de 1851, i es detallaven les quotes i el procediment de pagament, així com els terminis, els drets i les responsabilitats adquirides pels empresaris. Tanmateix, no es va presentar cap licitador ni en aquesta ocasió ni en la subhasta convocada al mes següent. Aquest contratemps va obligar l'Hospital a replantejar la situació i abordar per compte propi l'empresa, sorteiant una vegada més el permanent obstacle de la falta de fons mitjançant la donació²⁵ i l'emissió d'accions²⁶. Els productes de la plaça, una vegada pagat l'interès, es destinarien tant a les obligacions de l'Hospital com al reemborsament de les accions amortitzades. En aquest sentit, els usos que s'esperaven de la plaça eren "corridos de toros, novillos, bolatines y egercicios gimnásticos y otros por el estilo" (ADPV, sign. IX-2/C-1, llig. 4), cosa que constata la idea ja assenyalada fins ara de concebre una plaça com a contenidor cultural de diferents espectacles, no només taurins.

El 10 d'abril de 1851 la Junta de l'Hospital va autoritzar Sebastián Monleón i Miguel Belloch, en qualitat de comissaris, a donar les disposicions per edificar la plaça a compte exclusiu de l'Hospital. Per als treballs de fonamentació es va utilitzar a una brigada de presidiaris per tal de reduir el cost dels treballs. No obstant això, la impossibilitat d'acabar la plaça de maçoneria abans del calendari de festivitats va portar a programar els treballs en diverses fases simultànies. Així, en paral·lel a les obres en maçoneria, es va acabar una part en fusta per habilitar l'espai durant les festes²⁷ i fins a acabar l'obra definitiva: "De este modo, ni un solo año quedará el Establecimiento privado de este recurso extraordinario concebido por S.M., sin el cual es de todo punto imposible cubrir sus graves y perentorias atenciones" (ADPV, sign. IX-2/C-1, llig. 4). Es tractava d'un mecanisme efectiu i ben planificat per no renunciar als ingressos anuals dels espectacles.

Tanmateix, l'1 de maig de 1851 la Junta va rebre una comunicació signada pel governador civil de la província en què s'ordenava suspendre els treballs de maçoneria de la plaça per estar en zona tàctica, i contravenia la Reial ordre de 13 de febrer de 1845. La impossibilitat de continuar la construcció permanent en pedra va condicionar la seua continuïtat en fusta, amb caràcter provisional i reversible. La comissió formada per al cas va veure que l'única manera de no paraitzar els treballs era continuar-los en fusta, sense sobrepassar l'altura de seguretat establerta, fins que s'autoritzara oficialment la represa de les obres. Aquesta no es va fer esperar, i el 5 de juny de 1851 van obtenir la protecció reial per continuar bastint la plaça en el seu actual emplaçament. En aquest punt el president, José María Ferrandis, va oferir mitjançant el Butlletí Oficial de la Província de València del 15 de juny de 1851, vuitanta localitats

²⁵ Realitzada pels membres de la Junta Gaspar Dotres, Bernardino Martín i Juan Bautista Romero per començar la fonamentació.

²⁶ Per valor de dos mil reals de billó, recompensant-se als accionistes amb el dret a ocupar un seient de preferència. Els títols dels accionistes, tipus i nombre de seient es localitzen en ADPV, sig. IX-2/C.1, leg. 5.

²⁷ El fuster Miguel Santamaría va ser l'encarregat de dirigir el contracte de fusta procedent dels dipòsits de José Ponciano García i Francisco Cubells i Carbonell.

de preferència i igual nombre d'accions a mil dos-cents reals de billó cadascuna per a totes les funcions que se celebren a la plaça¹⁸, ja que "ya conocerá el público que ni el tiempo de que ha podido disponer, ni toda la abnegación y filantropía de los pocos individuos que componen esta comisión, eran bastantes para concluir tan grandiosa obra" (ADPV, sign. IX-2/C-2, llig. 6-7). La desinteressada prestació dels propietaris de la fusta¹⁹, de nombrosos individus de la comissió i de les autoritats locals va permetre erigir els fonaments i la tanca circumdant fins a arribar a l'altura de la tercera graderia. Tanmateix, per celebrar les funcions estivals van ser necessàries noves bestretes, i es va utilitzar la varietat d'espectacles com un reclam per al públic: "El interés de la comisión es hacer productiva esta finca, y por consiguiente, muy lejos de limitarse á las corridas de toros, que, como funciones principales, se celebran todos los años, la ocupará en lidias de novillos, espectáculos ecuestres y otras fiestas que se pueda proporcionar" (ADPV, sign. IX-2/C-1, llig. 4). Aquest testimoniatge deixa entreveure que es va recórrer a l'oferta diversificada d'espectacles, més enllà dels taurins, amb el propòsit d'atraure fins a la plaça un perfil d'espectadors més ampli i heterogeni. Una vegada més, va ser la contribució dels accionistes que va permetre eixir del pas i realitzar en fusta els elements necessaris per habilitar l'espai a l'estiu de 1851²⁰.

Realitzades les primeres funcions, a final d'agost de 1851 un nou esdeveniment va entorpir de nou la marxa del projecte: les expropiacions de terreny a l'Hospital per construir la línia de ferrocarril del Grau de València a Xàtiva. Això va comportar també l'enderrocament d'una part de la muralla per deixar pas a les vies que havien d'arribar fins a la veïna estació del Nord²¹, llavors als solars del desaparegut convent de Sant Francesc (Llopis i Perdígón, 2011). En realitat, van ser dos projectes d'infraestructures públiques, el ferroviari i el portuari, que van concentrar llavors tot l'interès dels accionistes a València, per la qual cosa la construcció de la plaça es va haver d'interrompre durant alguns anys. El 1852, el Ministeri de Governació del Regne, atesa la precària situació de l'Hospital, va autoritzar la Junta Provincial de València per hipotecar la plaça al pagament dels crèdits contrets per la seua construcció. Al seu torn, l'epidèmia de còlera que va delmar la ciutat entre 1854 i 1855 va obligar l'Hospital a centrar-se en altres necessitats més apressants que van paralitzar encara més l'avanç de les obres. Per si no n'hi havia prou, la desamortització promoguda per Madoz el 1855 va comportar la pèrdua de gran part del patrimoni de l'Hospital. Encara que la plaça n'era una excepció pel seu caràcter social, la legislació del Govern central suprimia molts dels antics privilegis reials, entre els quals hi havia l'exclusivitat per realitzar corregudes de bous (Baeza, 2012). Per tant, tot i mantenir aquest patrimoni, la pèrdua de privilegis i el mal estat econòmic de l'Hospital van obligar a reinstaurar l'associació amb el cos de fusters

¹⁸ En virtut d'un acord de 18 de juny de 1851 es van emetre fins a 141 accions. Per un acord d'11 d'agost de 1853 se'n van amortitzar 50.

¹⁹ Francisco Cubells i Carbonell i José Punciano García.

²⁰ Prèviament en va assegurar el recinte la Compañía de la Mutualidad, amb un títol de tres-cents mil reals.

²¹ La primera estació de ferrocarril que va tenir la ciutat de València la van construir el 1851 els enginyers James Beatty i Domingo Cardenal Gandasegui i ja tenia el nom d'Estació del Nord. El recorregut del primer ferrocarril havia d'enllaçar València amb el Grau, i dos anys després arribaria fins a Xàtiva. Aquesta estació es va derrocar el 1917, quan es va inaugurar la nova Estació del Nord al seu emplaçament actual (Peñín, 2001).

per garantir la funcionalitat del recinte. Relacions, però, que van estar marcades per contínues tensions pel repartiment de beneficis dels espectacles realitzats. La situació de l'Hospital semblava haver tocat fons i es va mantenir en suspensió durant uns anys més amb l'esperança que les coses canviaren de rumb.

Aquest viratge es va produir al començament del 1857, quan la renovació de la junta administrativa de l'Hospital va tornar a situar l'assumpte de la plaça en primera línia d'interès. Com que l'immoble encara era a mans de l'Hospital, tot i que s'havien abolit els privilegis que antany li garantien perpetuïtat, calia prendre una decisió sense més dilacions. A més, la fusta utilitzada el 1851 s'havia podrit, per la qual cosa es va veure l'ocasió de reprendre els treballs per acabar, d'una vegada per totes, l'eterna il·lusió d'una plaça en maçoneria. Aquesta última embranzida havia de tenir en compte algunes modificacions per assegurar-ne l'èxit. D'una banda, es va veure la possibilitat de compensar la zona del solar que s'havia vist retallada per la línia ferroviària (en funcionament des del 1851) i l'obertura de la ronda bulevard (el 1852)²² amb l'obtenció de l'hort de la convalescència de Sirat, a la zona est de la plaça, per construir-hi estables, abeuradors i magatzems²³. D'altra banda, per evitar nous recels de les autoritats militars pel seu emplaçament en zona tàctica i veïna a la muralla, es va determinar rebaixar-ne l'altura. Previstos aquests punts, faltava solucionar el major escull: reunir el capital per reprendre el treball, per la qual cosa es va llançar una nova emissió de tres-cents accions²⁴. Així mateix, es va fer una estimació del valor de la fusta de l'enderrocament per continuar l'edificació en obra fins a la naia i un càlcul de guanys dels espectacles celebrats com a font de finançament imprescindible. Aquesta condició obligava a restituir les zones de fusta degradades per permetre l'explotació de la plaça en paral·lel als avanços en la construcció definitiva en obra de pedra. Aplicant aquest procediment, es va estimar que la plaça podria inaugurar-se al juny de 1859 sense renunciar a la celebració d'espectacles fins a aquesta data. Amb aquest propòsit, al maig de 1857 es va autoritzar la realització de les pilastres sobre les quals descansaria la resta de l'obra. Així doncs, els mesos següents van ser de gran intensitat amb motiu de l'organització de les diferents subhastes per a la contractació i l'arreglèg de materials²⁵. I Sebastián Monleón va ser el responsable de redactar els plecs de condicions. La comissió de l'obra va sol·licitar al governador civil que autoritzara la col·laboració de fins a dos-cents presos, convençuda "de la economía que resultaría á los fondos del Establecimiento si se empleasen los penados de este Presidio en vez de braceros libres, puesto que á la menor retribución que por ellos se exige puede apreciarse en aquellos la subordinación y la disciplina"²⁶.

²² Avui carrers de Colom i de Xàtiva.

²³ En aquest sentit, cal recordar que el flanc nord estava limitat per la ronda i la muralla, i el sud-oest, pel ferrocarril, amb una corba tangent a la plaça. Només es podia esperar ampliar-la, doncs, pel costat est. Tanmateix, encara que es va començar a parlar d'aquesta possibilitat, l'escriptura es va signar finalment el 1862.

²⁴ Es pot consultar el llibre de registre dels accionistes comptabilitzats el 1857 en ADPV, sign. IX-2/17-20, així com els rebuts de les quantitats abonades, els terminis d'abonament i les localitats en ADPV, sign. IX-2/C-3, llig.10-17.

²⁵ Es va contractar el subministrament de rajoles al terrissaire Isidro Chapa i Casañ i el de calç, a José Rodrigo i Mir.

²⁶ Carta del president J. Miguel de Sant Vicent, el 6 de novembre de 1857 (ADPV, sign. IX-2/C-1, llig. 4).

També en aquesta ocasió es va buscar la col·laboració de Sebastián Monleón per ajustar i modificar els plànols traçats el 1851. La variació més evident, el 1857, va consistir, d'una banda, en la disminució de l'altura en la secció vertical²⁷ i, de l'altra, en la reducció de l'aforament de vint a catorze mil persones. Aquesta última restricció la basava en l'expropiació forçosa que va sofrir l'Hospital per construir la via fèrria, però la veritat és que la reducció del diàmetre permetia disminuir considerablement els costos del pla primitiu. Així mateix, l'estalvi econòmic ajuda a entendre la resta de canvis constructius: substituir dos de les tres voltes de canó per encofrats de maçoneria de terra piconada al punt d'arrancada de les tres graderies ja construïdes. Com l'arquitecte mateix reconeixia, a més de les raons de solidesa i de barrera enfront de les filtracions pluvials, "he creído adaptable esta variante también en fuerza de la economía que de ella deberá resultar, supuesto que se aprovechará para la misma el movimiento de la tierra que han de producir las excavaciones para los cimientos de la edificación"²⁸. En definitiva, els condicionants econòmics van ser el motor impulsor de les remodelacions d'aquesta època.

En l'informe d'avaluació del projecte que va realitzar l'Acadèmia s'autoritzaven les reformes formulades, encara que amb una consideració bastant representativa: "no parece propio que al trazar un proyecto de la importancia del que nos ocupa, se desprecien los adelantos y los recursos que la industria nos ofrece hoy día, sugetandose al gusto y sistema de construcción de épocas que han pasado"²⁹. La reacció de l'Hospital, per contrarestar la valoració acadèmica, va ser encarregar a Honorato Piera i a Sebastián Monleón mateix una justificació del nou projecte davant el governador civil, que es basava en dos pilars: "por un lado, el deseo de economizar los gastos que necesariamente habrá de hacer (...) y por otro, evitar dilaciones que perjudiquen de una manera notable la celebridad con que se propone llevar adelante la obra, en cuanto permitan los medios de que dispone"³⁰. Totes dues raons van matisar el judici de l'Acadèmia, en entendre que permetien compatibilitzar les solucions adoptades amb els recursos de la institució promotora. Només llavors, Sebastián Monleón va presentar el plànol definitiu, aprovat per la Junta en sessió de 16 de desembre de 1857.

Al començament del 1858, el projecte es va iniciar, per al qual es va utilitzar com a mà d'obra cent presidiaris³¹ a canvi d'"una sopa matutina y dos reales diarios" (ADPV, sign. IX-2/C-1, llig. 4). Com a dada curiosa d'interès sabem que, per acabar la plaça, es van fer servir mil cinc-cents càrregues de terra morterenga

²⁷ Per ajustar-se a les normes de l'autoritat militar de no aixecar obres de fàbrica als voltants de la muralla a major altura que aquesta.

²⁸ *Memoria Facultativa enviada a la Sección de Arquitectura de la Real Academia de Nobles Artes de San Carlos* (ADPV, sign. IX-2/C-1, llig. 4).

²⁹ Informe emès per la Secció d'Arquitectura de la Real Academia de Nobles Artes de San Fernando, signat el 26 de novembre de 1857 (ADPV, sign. IX-2/C-1, llig. 4).

³⁰ Carta enviada per la Junta de l'Hospital al governador civil de la ciutat, 29 de novembre de 1857.

³¹ Sota les ordres de l'oficial aparellador José Valero. En aquesta ocasió, la contracta de la pedra es va establir amb Blas Soto i José Porta per a les tres portes d'accés a l'arena i els esglaons per a les escales del pis de terra a la graderia; la calç es va contractar amb José Rodrigo i Mir el Moreno; la fusta, amb Salvador Sanchis; les rajoles "de atobón gordo" (que avui caracteritzen la plaça), amb Bautista Valldecabres i Consergues i el seu fill.

procedent de l'enderrocament de les antigues cases consistorials, que van ser subministrades a menor preu del que es venia al públic. Gràcies a la Reial ordre del 21 de desembre de 1858 (que exceptuava la plaça de la venda prescrita per les lleis de desamortització), a les bestretes de la Societat de Crèdit Valencià i de benefactors³², l'obra avançava a bon ritme i es calculava que abans de tancar-se l'any 1859 estaria enllestida. D'acord amb aquest pronòstic, el 22 de juny de 1859 es va produir l'anhelada inauguració oficial de la plaça de maçoneria, tot i no estar encara totalment acabada. Caldria esperar encara un parell d'anys més i disposar de l'impuls definitiu de Juan Bautista Romero, vocal de la Junta, per celebrar la inauguració definitiva, que va tenir lloc el 1861. Així, es veien finalment compensats molts anys de sacrificis; de conflictes que reiteradament havien interromput el projecte; d'esforços i estratègies per reprendre'l; de corporativisme, compromisos filantròpics i suports financers i institucionals. No ens ha d'estranyar, doncs, que es volguera donar la màxima celebritat a l'esdeveniment. Per aquesta raó, el 1861 es van editar cinc-cents exemplars de la *Memoria sobre la Plaza de Toros de Valencia*, presentada pel vocal de la Junta Manuel Calvo³³ i publicada per la M.I. Junta Administrativa de l'Hospital General³⁴.

Les despeses de l'obra, segons el balanç oficial, va ascendir a un total de 2.826.985,47 reals i van permetre donar vida a una gran plaça situada als afores de València, a uns 30 metres de la muralla en direcció al sud, entre les portes de Russafa i de Sant Vicent, tangent a la via fèrria del Grau de València a Almansa. La planta dibuixava un polígon de 48 costats amb un clos de 52 metres de diàmetre, circumdat per un corredor de poc més de dos metres. La façana exterior va assolir una altura de gairebé 17 metres i va quedar vertebrada en quatre galeries porticades de rajola vista, d'arcs escarsers a la planta baixa i de mig punt amb balustrades a la resta d'altures. Les plantes eren dividides per arcs faixons horitzontals per assenyalar la separació dels pisos i coronades per una balustrada de pedra. La preeminència de l'ordre dòric senzill ja va servir llavors per comparar-la amb el teatre de Flavi Marcel a Roma³⁵. L'entrada quedava indicada per tres grans portes amb arcs rebaixats a l'exterior. I, a l'interior, una composició perfectament calculada i jerarquitzada, sobre la base de les diferents altures de barreres, contrabarreres, graderies i *tabloncillos*; replans de preferència i graderies cobertes; zones de sol i ombra; galeries amb voltes de canó i balustrades; escales i accessos; torils, corals i quadres amb infermeries;

³² Com José Campo.

³³ Encara que en alguna publicació es referencia com a autor de la memòria el president de la Junta, J. M. San Vicente, la veritat és que en la publicació no en consta l'autoria i en la documentació d'arxiu tan sols s'apunta que en la sessió de 2 de gener de 1861 "se dio lectura á una extensa y razonada memoria presentada por el vocal D. Manuel Calvo" (ADPV, sign. IX-2/C-14, llig. 68). En qualsevol cas, aquesta publicació ha constituït un referent de primera mà per a la redacció d'aquest capítol.

³⁴ Per les fonts consultades sabem que els exemplars es van vendre per import de deu i sis reals de billó per a la inauguració, juntament amb una làmina fotogràfica d'una vista interior i una altra exterior de la plaça realitzada per Pablo Orellana, el qual, en cedir els negatius de forma altruista, coronava l'interminable elenc de benefactors.

³⁵ En aquest sentit, en època més recent alguns autors assenyalen que l'antecedent més llunyà de les places de bous cal rastrejar-lo en els cirks romans de l'antiguitat clàssica (Amat, 2001).

corredors i magatzems³⁶. Tot un complex engranatge en el qual es va tractar de conciliar comoditat, funcionalitat,³⁷ sobrietat i elegància³⁸. En definitiva, el projecte planejat i reajustat sobre el paper, que havia estat estudiat, discutit i autoritzat per la Junta de l'Hospital, per la comissió d'Arquitectura de la Reial Acadèmia de Sant Carles i pel Govern Civil, era finalment una realitat. I la compensació a tants anys de perseverança va cristal·litzar en el seu reconeixement unànim, en el futur, com un dels edificis emblemàtics de la ciutat de València.

2.5. De vaivens, privilegis i reformes: la consolidació estructural i simbòlica de la Plaça de València en les últimes dècades del segle XIX

El 19 de febrer de 1865 la reina Isabel II va autoritzar la demolició de les muralles medievals que circumdaven la ciutat, cosa que ha estat entesa com el punt de partida per als processos posteriors de transformació i expansió urbana (Gaja i Boira, 1994; Boira, 2000). Després del parèntesi de la Revolució Gloriosa del 1868, a l'octubre d'aquell mateix any l'Ajuntament va aprovar l'enderrocament de la porta de Russafa, la qual cosa suposava la integració de la plaça, fins llavors situada extramurs, dins la trama urbana de la ciutat. Aquest canvi resultarà fonamental en la consideració i revaloració de la plaça d'ara endavant.

L'entrada de la dècada dels setanta va suposar un gir en l'ús i funció que havia tingut la plaça fins llavors. Per premsa històrica sabem que, entre setembre i desembre del 1870, l'edifici es va convertir en llatzeret d'observació i detenció de malalts o sospitosos de febre groga. Tal vegada, aquest esdeveniment és simptomàtic de l'etapa de foscor que planava sobre l'Hospital en aquesta dècada. D'una banda, la interrupció d'espectacles durant l'epidèmia va minvar l'entrada d'ingressos, fins un punt que va provocar una compensació econòmica a l'empresari i que les següents subhastes per gestionar l'edifici quedaren vacants³⁹. D'altra banda, els problemes financers i d'administració es van veure agreujats pel mal estat de conservació que presentava la plaça recentment estrenada. Per exemple, al començament del 1870 l'arquitecte Manuel Sorní va presentar una memòria sobre les reparacions que necessitava l'edifici "de sumo interés para su conservación"⁴⁰, ja que les recents pluges havien soscavat les juntes de les rajoles de la graderia, provocant filtracions en les voltes. La restauració es va pressupostar en dos-cents escuts. No obstant això, un any després el problema continuava latent,

³⁶ En la Memòria presentada el 1861 [pàg.29-32] s'ofereix una descripció detallada del conjunt.

³⁷ Malgrat haver-se projectat per a 14.000 persones, en la Memòria de 1861 es comptabilitza un total de 16.851 places.

³⁸ Tampoc a l'interior no se'n van descurar els detalls ornamentals, i així es va donar un acabat de pintura a l'oli als elements de fusta i ferro per preservar-los de la intempèrie i augmentar la perspectiva.

³⁹ Tal com s'ha avançat en el capítol anterior.

⁴⁰ Memòria presentada per l'arquitecte Manuel Sorní i Grau l'11 de febrer de 1870. ADPV, sign. V-5.1/C-8, llig. 63.

per la qual cosa aquest mateix arquitecte va sol·licitar a la Diputació provincial la urgent reparació de la "graderío de madera del tendido y los bancos de los asientos de madera contrabarrera y antepechos (...) pues de no verificarse con la prontitud debida, podría en días de concurrencia á los espectáculos, sobrevenir desgracias"⁴¹. En aquesta ocasió, l'arquitecte va calcular que la partida per a la restauració integral ascendiria a quinze mil pessetes, una suma que va obligar a abordar les reparacions per etapes, prioritzant-se les intervencions en funció de la seguretat dels espectadors. Malgrat aquests advertiments, la memòria presentada al març de 1872 per l'arquitecte provincial Joaquín María Belda va confirmar que les obres pressupostades no es van realitzar per falta de fons i, durant aquest temps, els danys i la necessitat de reparacions van augmentar. La seua recomanació era donar prioritat a "la construcción y reparación de varios trozos de bancos y gradas del tendido y retundido de juntas"⁴². El 1874-1875 va tornar a reiterar-se aquesta sol·licitud. Per tant, superat l'objectiu prioritari en els anys precedents d'acabar la construcció de l'edifici, s'iniciava ara un nou repte: el manteniment d'aquesta obra colossal davant l'omnipresent escassetat de recursos. En aquest sentit, encara que des del 1849 l'Hospital va passar a dependre de la Diputació Provincial de València, aquesta era llavors encara feble i la Junta de l'Hospital va mantenir la seua autonomia per administrar l'edifici durant els primers temps. Tanmateix, la precària situació de l'Hospital va donar pas, a la darrereria del XIX, que la corporació provincial passara a assumir la gestió de la finca (Baeza, 2012). Així s'entén la notícia publicada el 1879: "La Diputación ha cedido la plaza de toros, que se encuentra en estado ruinoso, a una empresa por el tiempo de ocho años, durante los cuales se han de efectuar obras de reparación y nueva construcción (...) y dicha empresa se propone habilitarla con brevedad a fin de darnos algunas funciones" (El Comercio, 1 de novembre de 1879). En efecte, el que va ajudar a superar les barreres econòmiques, a més dels canvis en la gestió, va ser sens dubte la quantitat i varietat d'espectacles que van omplir la plaça en les últimes dècades d'aquest segle.

El 1881 es va presentar el projecte de tramvia de València, el punt de partida del qual es trobava enfront de la plaça de bous. La proximitat del tramvia i de la veïna estació ferroviària, en aquells dies situada als solars de Sant Francesc, van afavorir sens dubte l'accés a la plaça. En vista de l'èxit dels espectacles, aquell mateix any es va començar una important reforma, que havia de substituir la graderia de fusta per bancs de pedra en la zona de sol (El Constitucional: diario de Valencia, 7 de juny de 1882). Tot i amb tot, l'epidèmia de còlera esdevinguda entre 1884-1885 va tornar a interrompre dràsticament l'administració de la plaça, els rendiments de la qual es van reduir a la meitat⁴³. Possiblement, aquesta

⁴¹ En la *Memoria y presupuesto ordinario del Hospital provincial, Plaza de Toros y Teatro Principal para el año 1871-1872*. ADPV, sign. V-5.1/C-8, llig. 64.

⁴² En la *Memoria y presupuesto ordinario del Hospital provincial, Plaza de Toros y Teatro Principal para el año 1872 á 1873*. ADPV, sign. V-5.1/C-8, llig. 65.

⁴³ Així, mentre que el 1883-1884 van ser de 170.461,37 pessetes, l'any del còlera van baixar a 68.991,05 pessetes; l'any següent es va iniciar la recuperació amb un guany anual 105.000 pessetes. El 1887 va haver-hi una nova epidèmia de lepra, encara que en aquesta ocasió els rendiments de la plaça no s'hi van veure tan afectats.

urgència de recuperació va condicionar la decisió que, des del juny de 1886, va marcar una fita en la història de la plaça: l'organització de funcions nocturnes aprofitant les festivitats de Sant Joan i el començament de la temporada estival. Aquesta mesura permetia ampliar la franja d'ocupació de la plaça i, per extensió, la recaptació de cabals en un moment de necessitat. Per a la canalització del gas dels fanals es va contractar una brigada de 250 treballadors, que es combinaven amb llums elèctrics provisionals⁴⁴: "Anoche, a las doce, se hizo la prueba del alumbrado (...) Sobre elevados postes que se levantan desde la barrera, se han colocado ocho lámparas eléctricas de arco voltaico, con una intensidad de 4900 bujías. Anoche apenas se notaba en ellas alguna pequeña intermitencia. Alternando con ellas se han puesto otras ocho grandes farolas de gas, que juntas tienen una potencia de unas 4000 bugías" (Las Provincias, 23 de juny de 1886). La inauguració, la va protagonitzar la companyia eqüestre, gimnàstica, acrobàtica, còmica i mímica del prestigiós director Enrique Díaz i l'èxit que recullen els periòdics de l'època justifica la sistematització de funcions nocturnes durant tot aquell estiu, amb la progressiva ampliació del nombre de lluminàries (Las Provincias, 26 de juny de 1886)⁴⁵.

Amb les muralles de la ciutat enderrocades gairebé íntegrament, al juliol de 1887 es va aprovar el Projecte d'Eixample que tres anys abans havien plantejat José Calvo, Luis Ferreres i Joaquín M. Arnau (Peñín, 2001), que marcarà un gir en el desenvolupament urbanístic de València: "una vez derribadas las murallas, la ciudad se abre a la huerta y casi duplica su tamaño con la nueva urbanización del Ensanche" (Milet *et al*, 2011:925). La plaça, que ja havia quedat integrada al nucli urbà després de l'enderrocament de la porta de Russafa el 1868, va ser descrita aquell mateix any per Federico Hellwald de la manera següent: "La plaza de toros, el primer edificio que se descubre al llegar a la ciudad por la vía férrea, es después del circo taurino de Madrid, la obra más importante en su género que hay en España. Su fábrica, de mampostería, tiene cuatro pisos y abarca un espacioso recinto, en cuyas gradas y hermosas galerías encuentran cómodo asiento unas 15.000 personas"⁴⁶. La plaça va acollir una enorme quantitat i varietat d'espectacles durant els últims anys del segle XIX, com veurem a continuació. La seua gestió era un negoci rendible, i això ben segur que va despertar recels entre els responsables de l'Hospital, institució de la qual havia depès històricament la construcció i administració de l'edifici. En aquest context, al desembre de 1896 els principals periòdics locals es van fer ressò de les protestes enunciatades des de l'Hospital contra l'explotació directa de la plaça per la Diputació⁴⁷. L'Hospital va proposar formar una comissió mixta per organitzar les funcions, a través de la qual va veure l'oportunitat de percebre alguns rendiments per millorar el seu estat econòmic. També en aquell any es va aixecar una tanca provisional per circumdar-la, es va construir una porta a la tàpia per al bestiar i es van emprendre reformes a la infermeria.

⁴⁴ Tanmateix, la instal·lació definitiva de l'enllumenat es va fer el 1907.

⁴⁵ Hi tornarem en el capítol següent.

⁴⁶ Publicat en la secció "Valencia vista por los extranjeros" del Diario de Valencia, 16 de juny de 1922.

⁴⁷ Notícia publicada en La Correspondencia de Valencia, El Correo, Las Provincias, El Mercantil, el 20 de desembre de 1896.

Per acabar aquest recorregut pel segle XIX, el 1898 un particular va començar a construir una nova plaça de bous al costat del camí del Grau. L'amenaça que suposava aquest projecte per als interessos de l'Hospital va motivar la instància de paralització enviada al governador civil pel director de l'entitat, Juan Busutil, ja que "de permitirse la explotación en Valencia de corridas de toros por un particular cualquiera, y en plaza distinta de la que el Hospital posee, han de dividirse las utilidades que aquel espectáculo produce, aminorando los ingresos que a este establecimiento proporciona la mejor de sus actuales fincas, la única que puede considerarse verdaderamente productiva" (Las Provincias, 28 de gener de 1898). Per confirmar aquestes motivacions econòmiques, recordava els privilegis per antiguitat que fins llavors hi havien prevalgut. La sol·licitud va tenir el suport de l'autoritat i aquell projecte es va paralitzar⁴⁸.

Sense rivals, la Plaça de València es reafirmava en tota la seua magnitud com un dels edificis civils més destacats de la ciutat. Així ho demostra la dissertació sobre aquest immoble realitzada per Julio Oltra de Leonardo, el 1899, en la secció d'Arqueologia de *Lo Rat Penat* (Las Provincias, 2 d'agost de 1899). En aquesta mateixa línia, un altre fet representatiu de la importància i versatilitat d'aquest espai va ser que l'artista Joaquín Sorolla la va elegir per realitzar la seua obra *El dos de maig*, per la qual va obtenir una medalla en l'Exposició Nacional de 1884: "este cuadro fue pintado en los corrales de la Plaza de toros de Valencia, y en pleno sol colocó Sorolla los modelos y los cañonazos y fuego de fusilería fueron imitados con fuegos artificiales" (Diario de Valencia, 12 d'agost de 1923:4). Són episodis que revelen, en definitiva i entre molts altres, que la Plaça de València, a les portes del nou segle, era un espai polivalent i que ocupava un lloc privilegiat en l'espai i en la memòria de la ciutat.

2.6. Les transformacions de la Plaça de València dins del projecte urbanístic de la ciutat a principis del segle XX: una època de llums

L'arribada del segle XX va suposar una infinitat de transformacions arquitectòniques i urbanístiques no només per a la Plaça de València, sinó per a la ciutat mateixa. Ja hem apuntat que en la segona meitat del XIX es van donar els primers plans d'urbanització i, després de l'intent fallit del primitiu *Projecte d'Eixample* dissenyat per Sebastián Monleón, Antonino Sancho i Timoteo Calvo el 1858, el primer eixample es va portar finalment a terme el 1887 (Boira, 2000). Per aquells anys la població de València havia crescut de manera exponencial i s'havia enderrocant gran part de les muralles que delimitaven el nucli urbà. Així, el nou *Plano General de Ensanche* de José Calvo, Luis Ferreres i Joaquín M. Arnau del 1887 va ser el responsable de la primera ordenació del creixement urbà i de l'actual configuració de la zona de les 'grans vies' (Boira, 2000; Peñín, 2001).

⁴⁸ Després de la resolució, es van reprendre nous treballs de millora. Així, el 1898 es va alçar la tàpia que dona al carrer de Xàtiva i, el 1899, es va gestionar la compra-venda d'una parcel·la contigua per eixamplar el pati.

L'Exposició Regional del 1909 va marcar un punt d'inflexió en el desenvolupament de la ciutat, impulsat per una puixant burgesia que va deixar la seua empremta en diferents projectes urbanístics (Pérez Puche, 2009). En el pla general d'aquesta mostra hi va treballar l'arquitecte Vicente Rodríguez, que es va incorporar a la Diputació el 1911, on va tenir un destacat paper en el procés de transformació arquitectònica i urbanística de la València de les primeres dècades del segle XX i, en particular, de la plaça que constitueix el nostre objecte d'estudi. El 1912 es va aprovar el segon Pla d'Eixample de l'arquitecte municipal Francisco Mora i l'enginyer Vicente Pichó, encara que aquest no va plantejar encara l'ordenació de la zona que ens ocupa. Sí que ho va fer, en canvi, el Pla de Reforma Interior de Federico Aymamí, aprovat el mateix any, i que ja preveia el traçat urbanístic d'allà on es localitza la plaça, la ronda bulevard o la vella i nova estació ferroviària (Peñín, 2001).

En aquest sentit, el 1906 es van iniciar les gestions per al trasllat polèmic de l'antiga estació al seu emplaçament actual al carrer de Xàtiva, perquè els seus detractors ho van veure com un obstacle per a l'eixample fins a la Gran Via i el carrer de Sant Vicent⁴⁹. El trasllat finalment es va produir, després de l'expropiació entre 1911 i 1917 dels terrenys de la infermeria de la plaça⁵⁰, i la nova Estació del Nord va quedar inaugurada el 1917. En paral·lel, entre 1912 i 1921, es va dur a terme la urbanització dels carrers de Xàtiva i de Gibraltar. Tant l'obertura del carrer de Gibraltar com la inauguració de la nova Estació del Nord va ser determinants per obrir, el 1921, el cafè situat al xamfrà de la plaça que dona a la nova avinguda, que donava servei tant als espectadors com als viatgers de l'estació. Anys després, el 1927, es va escometre el projecte d'eixample del carrer de Ciril Amorós, que afectava en les seues línies els coralls de la plaça i l'estesa de línies per al tramvia. El 1909 es va iniciar l'asfaltat de voreres als carrers adjacents a la plaça⁵¹, de manera simultània a la instal·lació de l'enllumenat públic.

En paral·lel a totes aquestes transformacions urbanístiques, el primer terç del segle XX fins a l'inici de la Guerra Civil va ser una època d'importants remodelacions arquitectòniques i de contractació de serveis a la plaça⁵². Així, per exemple, des del 1905 tenim constància dels successius contractes per al servei d'aigües i pastes o la prestació de cadires i butaques. Simultàniament, el 1905 l'empresa arrendatària de la plaça va començar a celebrar funcions nocturnes de cinematògraf, la qual cosa va requerir la instal·lació provisional de lluminàries⁵³. L'èxit de las vetllades nocturnes va condicionar la instal·lació permanent d'enllumenat, a petició de l'arrendatari José María Araix Sales⁵⁴ al juliol de 1907, per import de 17.000 pessetes (Las Provincias, 8 de juny de 1907). Aquesta dada és fonamental perquè va permetre multiplicar l'ús i els rendiments de la plaça de manera sistemàtica. Al costat del projecte de lluminàries nocturnes, se'n va presentar un altre "para el decorado y cubierta de la plaza de Toros,

⁴⁹ Així ho reflecteixen les nombroses notícies publicades en El Pueblo durant els mesos d'abril i maig de 1906.

⁵⁰ Per exemple, Las Provincias, 30 de novembre de 1911, i La Correspondencia, 21 d'abril de 1917.

⁵¹ Així mateix, l'empedrat del carrer de Xàtiva és del 1920 i les primeres voreres circumdants a la plaça, entre el carrer d'Alacant i de Castelló fins a la Infermeria, són del 1928.

⁵² La majoria d'aquests expedients es recopilen en l'ADPV, sign. IX-2/C-16, llig. 74.

⁵³ Vegeu el capítol 3.

⁵⁴ El 1912 va vendre la instal·lació de llum elèctrica al nou arrendatari Indalecio Mosquera.

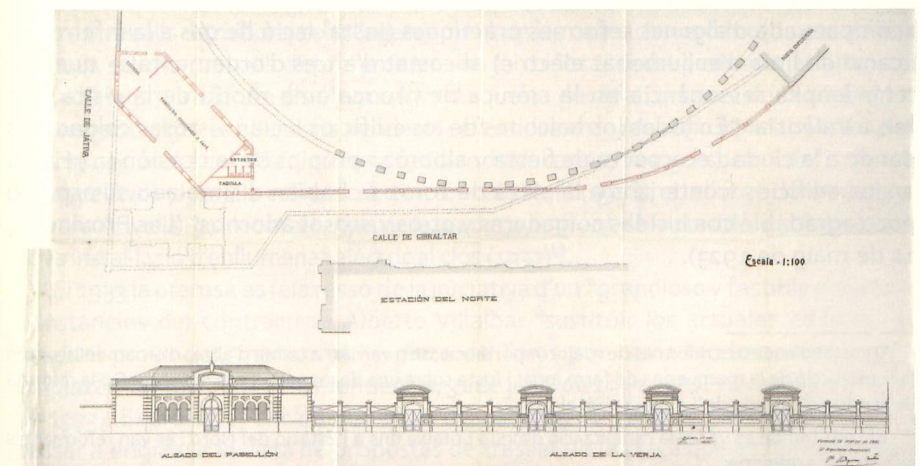
al objeto de que no moleste el sol a los concurrentes al Certámen musical" previst durant la Fira de Juliol de 1907 (La Correspondencia, 6 de juny de 1907:1). Aquesta idea, encara tímida, de cobrir la plaça tindrà una enorme ressonància en les dècades següents, i és una de les propostes de reforma més controvertides des de llavors.

Exterior de la plaça, durant el procés d'urbanització de la zona i línies del tram. Es pot apreciar la tàpia que rodejava el recinte en les primeres dècades del segle XX.
Anònim. Sense datar.

Font: Arxiu Històric Municipal de València.

Plànol amb el disseny del reixat que havia de substituir l'antic mur de tancament del recinte i el pavelló per a cafè en el xamfrà. Vicente Rodríguez.

Font: Arxiu General i Fotogràfic de la Diputació de València.

Des de començament del segle XX també es van dur a terme importants mesures d'higienització encaminades a millorar la funcionalitat del recinte. Per exemple, entre 1907 i 1908 es van condicionar els corrals i l'escorxador, i el 1913 es van construir urinaris i es va prohibir l'entrada de carruatges al recinte⁵⁵. En sintonia amb aquests avanços, el 1916 es va sol·licitar el trasllat de la infermeria, però no va ser fins al 1918 que l'arquitecte de la Diputació Vicente Rodríguez va projectar la construcció de la nova infermeria com a resposta a les reiterades demandes. Com recull la premsa de l'època, "ya las obras de la nueva estación de Norte tocan a su fin, con lo que el aspecto de esta zona de la población ha mejorado de un modo fabuloso, presentando los caracteres de rica y pujante urbe. El único lugar que afea tan importante monumento ferroviario es la enfermería de la plaza de Toros, su vecina, y la tapia que a ésta circunda, muy propia en los tiempos que se levantó el edificio; pero anacrónica en el presente, intolerable e insufrible. Ese ángulo que forma la citada enfermería con la nueva calle de Gibraltar, estrecha y ridícula de suyo, afea de tal modo las modernas arterias de la población, que hay necesidad de suprimirlo, como es preciso derribar la vieja cerca de la Plaza" (Diario de Valencia, 17 de febrer de 1918). La inauguració de la nova infermeria, ara contigua als corrals, així com la construcció del túnel entre la infermeria i el clos, va tenir lloc al març de 1921. Tot seguit es va autoritzar l'enderrocament de l'antiga infermeria per poder acabar l'obertura i urbanització del carrer de Gibraltar⁵⁶. Pel que fa a la petició d'enderrocar la vella tàpia que circumdava la plaça, va tornar a ser Vicente Rodríguez qui, aquell mateix any, va presentar el seu *Proyecto para el nuevo cierre de la Plaza de Toros en la parte recayente a la calle de Gibraltar y chaflán de la calle Játiva*, situant-hi un pavelló per a cafè. Aquest es va inaugurar l'any següent i es va presentar com "el sitio más espacioso y fresco de Valencia" (Las Provincias, 28 de maig de 1922).

Com a contrapunt, el 1922, les recurrents denúncies i inspeccions de Sanitat per les aigües estancades i el mal estat dels desguassos, van condicionar la construcció de nous serveis (ADPV, sign. IX-4/C-4, llig. 31). Aquesta mesura va ser acompanyada d'algunes reformes pràctiques (instal·lació de gas a la infermeria i canvi de línia d'enllumenat elèctric) al costat d'altres d'ornamentals⁵⁷ que van tenir àmplia ressonància en la crònica de l'època amb motiu de la visita dels reis a València: "En todos los balcones de los edificios lucían vistosas colgaduras dando a la ciudad el aspecto de fiesta y alborozo propios de la ocasión (...) Hasta en los edificios fronterizos a la plaza de Toros se habían disimulado su aspecto poco agradable con lucidas colgaduras y otros vistosos adornos" (Las Provincias, 12 de maig de 1923).

⁵⁵ Al costat d'aquestes reformes de major importància, se'n van dur a terme d'altres d'ornamentals, com la construcció de la marquesina de ferro forjat i fusta sobre una de les portes d'accés el 1906 o la reforma de la porta d'entrada de 'La Diputació' el 1913.

⁵⁶ El 1921 també es va fer la canalització d'aigua potable fins a l'Estació del Nord i es van reformar els seients de la graderia.

⁵⁷ Com la pintura de la plaça i guarniment dels carrers circumdants amb motiu de la visita dels reis d'Espanya, al maig de 1923.

Vista panoràmica del carrer de Xàtiva en la qual apreciem el recinte delimitat de la plaça i el cafè en el xamfrà amb el carrer d'Alacant i l'Estació del Nord.

Font: Arxiu Històric Municipal de València.

Entre 1923 i 1925 es va emprendre el projecte per posar una reixa de tancament al carrer de Xàtiva, en substitució de l'antiga tàpia que delimitava la parcel·la de la Diputació, la solidesa de la qual i les escasses portes d'accés que hi havia dificultaven la vista de l'edifici. Aquest canvi, a càrrec de Vicente Rodríguez, condicionarà la percepció exterior de la plaça durant gairebé 45 anys (Peñín, 2001). El seu aspecte interior canviarà, de manera anàloga, després del projecte de reforma i substitució de la graderia per bancs de formigó armat el 1924. L'any següent es van vendre els materials d'enderroc de l'antiga tàpia i es va col·locar una làpida en memòria a l'arquitecte Sebastián Monleón, així com el número a la façana que dona al carrer d'Alacant, el 1927. En aquell mateix any, una nova onada de denúncies per les condicions d'insalubritat va ser l'origen d'altres treballs de millora, com l'agencament de les cases circumdants, la construcció de nous serveis, treballs d'obrir embornals i la col·locació del paviment asfàltic amb formigó (1927-1928). En els últims anys d'aquesta dècada i primers de la següent es van rematar algunes qüestions pendents reflectides en la *Memoria y presupuestos para la terminación del decorado, pintura, instalación de cocina, desagües, etc. en el café de la Plaza de Toros* (1927), la col·locació d'un tendal al cafè (1928), el rellotge donat per Luis Morera Xirivella i col·locat al remat de la graderia, enfront de la presidència (1931), i una nova instal·lació d'enllumenat elèctric al clos (1932)⁵⁸.

El 1933 la premsa es feia ressò de la iniciativa d'un "grandioso y factible proyecto" a instàncies del contractista Alberto Villalba: "sustituir los actuales edificios del hospital provincial, manicomio y plaza de Toros por otros modernos en nuevos emplazamientos" (La Correspondencia, 31 de juliol de 1933, i Las Provincias, 1 d'agost de 1933). El projecte, encara que es va desestimar, va generar gran expectació i va passar a engrossir la llista de propostes de trasllat de la plaça que es remuntaven al 1917 i que tindrien nous i controvertits exemples més endavant.

⁵⁸ A més, el 1929 es va inaugurar el Museu Taurí amb la col·lecció donada pel taurófil Luis Moróder.

2.7. De la utopia en vidre a la ignició dels fonaments: la Plaça de València entre 1940 i 1980

Després del parèntesi de la Guerra Civil (1936-1939) i el posterior ús de la plaça com a centre de classificació de presoners republicans⁵⁹, l'arribada de la dècada dels quaranta va donar origen a importants projectes de reforma. Un dels més transgressors va ser el que, el 1942, pretenia tancar la plaça amb una coberta vidrada per condicionar-la per a l'hivern. Aquesta proposta, tot i no ser secundada, quedarà latent i es reprendrà en reiterades ocasions. D'aquesta manera va constituir, encara que en sentit figurat, un autèntic sostre de vidre; una barrera invisible que mai no va aconseguir sobrepassar-se malgrat els esforços recurrents. En sintonia amb aquesta idea de rendibilitzar els beneficis fora de l'època estival, el 1943 els arrendataris de la plaça José Alegre, Alfonso Puchades i Jaime Orts van llançar la idea de "construir un local propio para invierno que, además de piscinas, con sus departamentos y duchas, sea adaptable para toda clase de espectáculos como circo, boxeo, cine, etc. y con un aforo superior a siete mil localidades" (Levante, 2 de desembre de 1943). Potser, amb això pretenien divorciar el que des dels orígens havia estat unit: els espectacles taurins i tot tipus d'activitats i funcions no taurines. En qualsevol cas, aquesta iniciativa no va tenir el suport econòmic de la Diputació provincial i mai no es va arribar a materialitzar.

En aquesta línia d'apostes fallides, el 1944 es va voler rescatar un altre projecte anterior: la decisió de traslladar la plaça al costat del Manicomi Provincial de Jesús. La raó de fons era especulativa: reconvertir els solars de la plaça actual en "dos grandes vías con suntuosas edificaciones, las más altas de Valencia" (Levante, 28 de desembre de 1944). Després d'això, advertim un nou 'sostre simbòlic' com a exponent de l'escalada econòmica imparable que experimentava aquesta zona de la ciutat. Aquell solar extramurs, fora dels límits de la muralla i del nucli urbà de València, s'havia convertit en un centre neuràlgic de la capital i resultava d'allò més atractiu als interessos immobiliaris. Encara que aquesta altra temptativa també va acabar diluint-se, en aquest context de revaloració del terreny i reordenació urbanística, l'anomenat *Plan General de Ordenación de Valencia y su cintura* va ser, el 1946, el primer planejament integral del municipi, malgrat resultar gairebé inoperant per les dificultats econòmiques de la postguerra (Burriel, 2009a). De la mateixa manera, i tornant a la plaça, la constant escassetat de mitjans durant la postguerra va paralitzar els diferents projectes de reforma i ampliació del Salón Café proposades aquesta dècada per l'arquitecte de la Diputació Luis Albert⁶⁰ (Peñín, 2001).

Amb tot, si hi ha un esdeveniment important que va eclipsar les notícies i intervencions sobre la plaça en aquests anys va ser el devastador incendi que, el 21 de setembre de 1946, es va propagar entre la graderia de les llotges i el forjat del primer pis. Durant el dia sencer que va estar actiu va destruir, segons la premsa, un terç de la plaça i va provocar pèrdues que ascendien a més de mig milió de

⁵⁹ Vegeu el capítol 6.

⁶⁰ Successor de Vicente Rodríguez després de la seua defunció.

pessetes (Levante, 22 de setembre de 1946). L'impacte que va tenir va evidenciar les deficiències del servei de bombers, que va tenir per a la seua extinció la improvisada col·laboració ciutadana. La Sociedad de Seguros Mutuos contra Incendios de Edificios de Valencia va cobrir el sinistre per la part proporcional corresponent a l'àrea afectada⁶¹ (Levante, 8 d'octubre de 1946). La Comissió Gestora de la Diputació Provincial va alleugerir les tasques de reparació i va formular les normes per a la reconstrucció de la plaça, que va comunicar a la Secció de Construccions Civils. L'objectiu era reprendre la celebració d'espectacles al més aviat possible, fins i tot a costa de deixar temporalment inhabilitada la zona afectada, com a via de recaptar fons per a la restauració. Les reparacions van començar al novembre i es van prolongar durant alguns mesos; l'acabament de les obres es va estimar per a les festes de Sant Josep del 1947⁶².

En la dècada dels cinquanta van tenir lloc noves remodelacions. Així, el 1952 la Comissió de Govern de la Diputació Provincial va aprovar noves reparacions, mentre que aquesta entitat adquiria un solar al carrer del General San Martín, els rendiments del qual s'havien de destinar a augmentar els fons de l'Hospital Provincial. Al maig d'aquell any, amb motiu de la visita del general Franco a València, la Comissió Permanent de l'Ajuntament va acordar, entre moltes altres mesures, col·locar escocells a la vorera de la plaça de bous en el tram entre els carrers de Russafa i d'Alacant.

Per aquelles dates, i davant la creixent afició als esports a València, es va veure necessari habilitar un palau d'esports per a espectacles de bàsquet, lluita lliure, boxa o hoquei sobre patins. La falta d'un recinte esportiu específic es feia llavors més evident, ja que s'acostava la celebració del Campionat Nacional d'hoquei sobre patins. Aquesta manca va tractar de suplir-se amb la plaça⁶³. Més enllà de l'anècdota, aquest esdeveniment va suposar una transformació agressiva i molt polèmica en l'arena de la plaça, atès que aquesta va quedar enterrada sota una pista de ciment per albergar les competicions (Levante, 30 d'abril de 1954). Aquesta posició hegemònica dels espectacles esportius, que va arribar fins i tot a esborrar la petjada de l'arena com a element característic de la plaça, va justificar la indignació dels tauròfils que hi van veure una amenaça explícita per a les corregudes de bous. No debades, l'any següent es va estudiar la possibilitat d'aixecar un palau dels esports al llavors anomenat passeig de València al Mar.

En paral·lel, a mitjan segle XX va començar a debatre's el projecte d'explotació dels terrenys interiors annexos a la plaça, i al maig de 1953 es va aprovar l'informe de l'arquitecte provincial que projectava un passatge per comunicar el carrer de Xàtiva amb la confluència dels carrers del General San Martín i de Castelló⁶⁴ (Levante, 1 de maig de 1953). El projecte es va aprovar, íntegrament,

⁶¹ El que es va traduir, econòmicament, en 56.260 pessetes, que quedava molt lluny del cost total de la reparació (Levante, 8 d'octubre de 1946).

⁶² Un segon conat d'incendi va fer saltar de nou l'alarma el 1958, encara que aquesta vegada va ser sufocat a temps sense majors conseqüències.

⁶³ Vegeu el capítol 3.

⁶⁴ Abans de tancar-se l'any es van acordar les condicions per a la construcció del passatge. Entre altres, que tinguera caràcter públic, que les construccions que pogueren aixecar-s'hi no superaren els vuit

a l'octubre de l'any següent i va obrir pas a un període de subhastes per a la construcció d'habitatges bonificables als terrenys de la plaça (Levante, 26 i 30 d'abril de 1955). Aquesta zona, abans als afores, constituïa ara un reclam per la seua centralitat i intersecció amb algunes de les artèries de comunicació i comerç més destacades de la ciutat, i això justificava el seu interès immobiliari. En sintonia amb aquest canvi de percepció i transformació urbana, poc després es proposarà crear un "camí verd" o cinturó de vegetació entre Colom i Xàtiva, dues de les vies més transitades de València (Levante, 19 de gener de 1956). Al començament dels anys seixanta es van iniciar les obres, amb idea de crear un passatge comercial entre els carrers del General Sant Marín i de Xàtiva. Es va decidir que rebera el nom del doctor Serra, en record de qui fóra cap de l'equip quirúrgic de la infermeria de la plaça, ja que s'obria al terreny on abans hi havia els corrals. Al seu torn, es va aprovar l'expropiació forçosa per a la prolongació del carrer de Ciril Amorós fins al nou passatge i es va aixecar un edifici de gran altura al carrer d'Alacant, molt criticat perquè obstaculitzava la vista de la plaça (Levante, 29 de setembre de 1961).

De nou, la resignificació i revalorització de la zona va fer ressorgir la idea d'edificar una plaça de nova obra, amb l'atractiu titular de tenir el doble de capacitat que l'actual, tot per tal d'urbanitzar el cobejat solar que ocupava la plaça en ple cor de la ciutat. Es calculava que, en cas de dur-se a terme, l'explotació del terreny podria multiplicar per deu les rendes de l'Hospital. Les opcions de trasllat eren diverses: les proximitats de l'avinguda de Castella, l'estació d'Aragó, Montolivet o el camí de Trànsits (Levante, 11 de febrer de 1956). Poc després, i amb l'acord ratificat al juliol de 1957, s'imposarà una nova destinació: el passeig de València al Mar, davant del camp de Mestalla. No van tardar a alçar-se veus crítiques en defensa "de uno de los monumentos que Valencia siempre ha tenido en más estima; construcción que por su belleza arquitectónica y armónica distribución de locales es, indudablemente, una de las mejores de España" (Levante, 14 de febrer de 1956:4). De tal manera que, encara que després de la riuada d'octubre de 1957 es va proposar aprovar la definitiva urbanització dels solars resultants de l'enderrocament de l'actual plaça, la història i la singularitat arquitectònica de l'edifici van ser la clau per salvar el monument, actuant com a contrapès enfront dels interessos financers i especulatius. Tot i amb això, atesa la força d'aquests interessos, el 1966 es va aprovar el *Plan General de Ordenación Urbana de Valencia y su Comarca* que, a més d'adoptar la 'Solució Sud' (el desviament del llit del Túria cap al sud després de les conseqüències de la riuada del 1957), va ser un pla clarament expansionista sustentat en el fet que les previsions demogràfiques de l'àrea metropolitana s'havien disparat. Això es va traduir en la tendència a ampliar els límits d'ocupació del sòl i a multiplicar-ne la intensitat (Puncel, 1999). Com a conseqüència, aquest pla va tenir un gran impacte en l'extensió de l'horta, va supeditar l'ordenació urbanística a les necessitats del trànsit rodat i va afavorir les polítiques especulatives "en un contexto de fuerte demanda de suelo para vivienda

pisos d'altura i tingueren un ús exclusivament comercial, que no es veieren parets mitgeres des de la via pública, que la plaça quedara aïllada del passatge o que aquest tinguera la mateixa amplària des del carrer del General Sant Martín fins al de Xàtiva (Levante, 24 de desembre de 1953).

y actividades económicas" (Burriel, 2009a:150). Així, assistirem des de llavors a un constant procés de reconversió i terciarització del centre (Puncel, 1999). En aquest context, cobra sentit la nova oferta que, el 1967, va presentar la directiva de l'empresa de construcció Dacosa per edificar la major plaça de bous d'Espanya, de formigó armat, als terrenys que eren propietat d'aquesta empresa a la zona d'accés nord a la ciutat. El compromís consistia en la cessió de la finca a l'Hospital a canvi de percebre'n l'usdefruit durant cinquanta anys. Per fer més lucrativa l'oferta, la Diputació podria construir al solar actual "más de sesenta mil metros cuadrados de edificios, que rentaría de 25 a 40.000.000 de pesetas" (Levante, 15 de gener de 1967). L'oferta no va deixar indiferent ningú i aviat va tenir un bon nombre de detractors i de defensors. Mentre que els primers eren partidaris de l'emplaçament actual de l'edifici, els altres veien en el canvi un signe de progrés i adduïen que València, com a tercera capital de l'Estat espanyol, necessitava una plaça de majors dimensions, funcionalitat i comoditat d'aparcament⁶⁵.

Pel que fa a la plaça, els anys seixanta van ser testimoni de noves remodelacions, entre les quals hi ha el projecte de luminotècnia i canalització elèctrica presentat el 1961 pel perit industrial Jesús Gasch. En el plànol, on es representen dos cercles concèntrics corresponents al perímetre de l'edifici i del clos, es disposaven 72 projectors a les naies per il·luminar l'arena. També a mitjan dècada es va aprovar per subhasta el *Proyecto General de Reforma de la Plaza de Toros de Valencia* signat per Luis Albert, com a arquitecte principal, al costat dels auxiliars Alberto Peñín i Guillermo Stuyk. Va ser una actuació crucial que va donar a la plaça l'aparença amb què la coneixem avui dia. El projecte va nàixer de la iniciativa de l'empresa arrendatària Nueva Plaza de Toros de Madrid, S.A. per assegurar-se la pròrroga de l'explotació de la plaça mitjançant el finançament de les obres conformement al cànon anual que pagaven a la Diputació. Amb això es volien resoldre també les propostes del seu trasllat, ja que preveia importants mesures higièniques que havien estat un motiu de conflicte en les dècades anteriors: traslladar els corrals al Saler (excepte els de lídia diària), ampliar la capacitat i la zona de barreres, reduir el diàmetre del clos als metres reglamentaris; canviar els seients de fusta per ciment; millorar la dotació de serveis i les condicions d'ús en honor d'una major comoditat i adaptació a la normativa de seguretat d'espectacles públics vigent. I, finalment, enderrocar les tanques que la circumdaven ja que, a més de restar monumentalitat a l'edifici, suposaven una barrera per a la integració efectiva de la plaça al teixit urbà (Peñín, 2001)⁶⁶. Així es fomentava el valor d'accessibilitat i sociabilitat, i es concebia l'esplanada que envolta l'immoble, propietat de la Diputació, com una àrea de trobada⁶⁷, oberta a la ciutat⁶⁸.

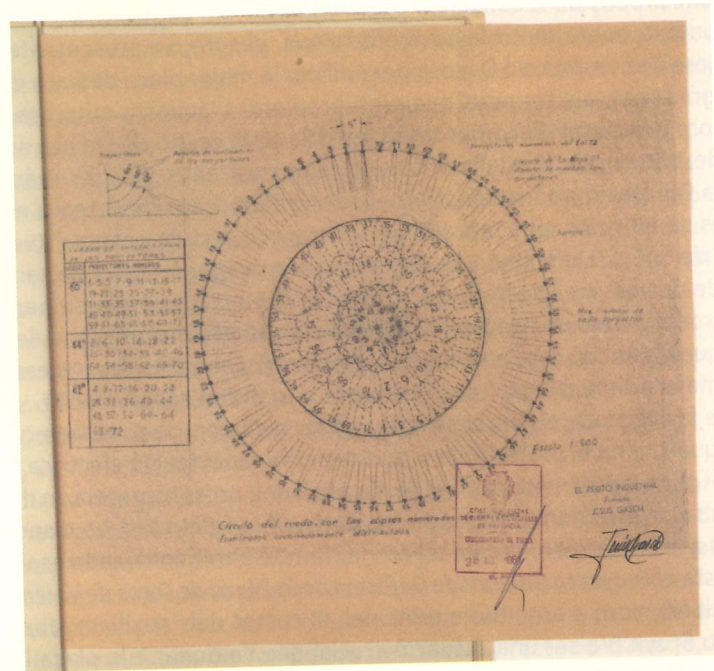
⁶⁵ Com s'ha assenyalat en el capítol anterior, és una de les places de majors dimensions i més destacades de l'estat espanyol.

⁶⁶ El reixat es van situar sota l'arcuació de la planta baixa (El País, 17 de març de 1985).

⁶⁷ Vegeu el capítol 1.

⁶⁸ Quan l'empresa Nueva Plaza de Toros de Madrid va obtenir l'adjudicació, al juliol 1967, van començar les obres, que van durar fins al març de 1968 i van costar un total de 23.948.759 pessetes. La restauració general es va encomanar a la Compañía Levantina de Edificación y Obra Públicas, CLEOP S.A.; en van ser els aparelladors Enrique Meseguer i José Luis Giménez.

Projecte de lluminària i canalització elèctrica. Jesús Gasch. 28 d'agost de 1961.

Font: Arxiu General i Fotogràfic de la Diputació de València.

Interior de la plaça durant la reforma de 1968. 1968. Luis Vidal Vidal.

Font: Arxiu Històric Municipal de València.

La constitució, el 1969, del Departament d'Urbanisme va encoratjar noves transformacions urbanes als setanta, dècada en què es va donar el major boom immobiliari registrat fins a aquell moment a València (Boira, 2012). Entre les remodelacions realitzades a l'entorn de la plaça destaca l'encreuament entre els carrers del Marquès de Sotelo i de Xàtiva o les obres del passatge del Doctor Serra, entre Xàtiva i General Sant Martín. S'hi va inaugurar, en aquest, el 25 de juliol de 1970, el nou local per al Museu Taurí, propietat de la Diputació Provincial, els ingressos del qual es destinaven a l'Hospital Provincial. El 1973 es va obrir el pàrquing Plaza, que tenia l'entrada al carrer del General Sant Martín, cantonada amb Castelló. I, el 1975, es va autoritzar a l'empresa arrendatària de la plaça de bous de València i al Montepío de Toreros perquè, a costa seua, i sense cap compensació, construïren una capella en aquest recinte sota la supervisió dels tècnics provincials (Levante, 31 de maig de 1975)⁶⁹.

Sens cap dubte, però, la fita més rellevant al final dels anys setanta va ser la comunicació de la Direcció General del Patrimoni Artístic, Arxius i Museus del Ministeri de Cultura a l'Ajuntament de la incoació de l'expedient per declarar conjunt historicoartístic la *Ciutat Vella* de València, el 1978, que afectava el primer eixample de la ciutat (Boira, 1995). Dins l'àrea protegida s'inclouïa la Plaça de València, i va ser aquesta iniciativa la que la va llançar cap al seu reconeixement com a Bé d'Interès Cultural (BIC) (Levante, 31 de gener de 1978). En aquest sentit, els anys previs (1976-1978) havien estat molt destructius per al centre històric de València, període en què es va enderrocar "casi la mitad de los edificios susceptibles de ser clasificados como protegidos" (Burriel, 2009a:155). Ja hem vist que la plaça mateixa havia hagut de sortejar diversos intents de trasllat i demolició. D'aquesta manera, el reconeixement patrimonial de tota aquesta àrea metropolitana va contenir els interessos financers i va impulsar, dos anys més tard, el Programa d'Actuació Municipal (PAM) per a la protecció del patrimoni historicoartístic. Això va suposar la suspensió immediata de totes les obres que hi havia en curs i un tascó a l'especulació immobiliària al centre històric de València (González, 1983; Añón, 1986; Boira, 1995).

2.8. La Plaça de València des del 1980 fins a l'actualitat: reflex de la tradició i espill de l'alta velocitat

Com a reacció a la deterioració i a la gran destrucció del patrimoni urbà de final dels anys setanta, entre 1980 i 1984 es van aprovar cinc plans especials de protecció del recinte històric, un per cada barri en què es va dividir el nucli històric de la ciutat. Aquestes mesures van paralitzar el procés de destrucció del patrimoni arquitectònic i urbanístic, amb la consegüent aprovació dels catàlegs d'edificis i entorns d'interès amb diversos nivells de protecció (Burriel, 2009b). Així, al febrer de 1980 la Comissió de Patrimoni va sol·licitar la incoació d'expedient per a la declaració de la plaça com a monument historicoartístic amb caràcter nacional (Levante, 2 de febrer de 1980). Pel tal d'adequar l'immoble i preparar-lo per a la designació, al gener de 1983 la

⁶⁹ Les obres es van iniciar al mes següent i van tenir nombrosos donants.

Diputació provincial va acordar en un ple invertir més de trenta milions de pessetes en obres de millora i condicionament, entre les quals figurava el "cambio de talanqueras, vigas atacadas por las termitas, adecuación de la vivienda que ocupaba el conserje para la escuela taurina y saneamiento de los servicios" (Levante, 13 de gener de 1983). En sintonia amb aquestes millores, l'Ajuntament va anar ampliant la zona de vianants del centre i va concebre, al juliol d'aquell mateix any, dos itineraris per creuar a peu el cor de la ciutat: des de les Torres de Serrans fins a la plaça, i des del jardí de la Diputació fins al carrer de Colom. Gairebé simultàniament, el Consell de Ministres aprovava la declaració de la plaça com a monument historicoartístic nacional (RD 2431/83 13 de Julio de 1983).

Aquesta nova consideració exigia que l'edifici oferira el seu millor aspecte, per la qual cosa poc després la Diputació va sol·licitar la contractació de les obres per reparar la plaça en un termini de tres mesos; l'import de la contracta ascendia a 7.000.000 de pessetes (Levante, 6 de desembre de 1984). D'igual manera, a mitjan anys vuitanta la Comissió de Governació, reunida en sessió extraordinària, va pressupostar en més de vuit milions i mig de pessetes les obres de remodelació de la xarxa de desguassos, clavegueram i neteja de la façana i el condicionament de l'escorxador de l'edifici⁷⁰. Un altre dels objectius primordials de la restauració va ser frenar l'atac de tèrmits actiu des de feia alguns anys, que suposava una greu amenaça per a l'estabilitat dels fonaments i estructures de fusta no només de la plaça, sinó d'altres edificis històrics com el palau de la Generalitat o la Universitat de València, al carrer de la Nau.

El seu recent reconeixement patrimonial, l'onada de millores escomeses⁷¹ i els beneficis obtinguts de la seua explotació van portar a afirmar, el 1986, que: "la plaza de toros de la calle Xàtiva es el segundo edificio más valioso del organismo provincial, con 1.508 millones de pesetas" (Levante, 22 d'octubre de 1986). Això va justificar que el 1988 la Diputació destinara 59 milions al "remozamiento y mantenimiento de la plaza de toros" (Levante, 27 de maig de 1988). Aquell mateix any es va redactar el Pla General d'Ordenació Urbana (PGOU) i, encara que aquest pla va impulsar gran part de l'activitat constructiva en moltes àrees metropolitanes (Boira, 2013), la Conselleria de Cultura va declarar zona monumental més d'una cinquena part de la superfície de Ciutat Vella, que comprenia un ampli contorn entre la catedral i la plaça. Això limitava i supeditava qualsevol intervenció que no tinguera de l'oportú permís com a mesura per garantir la protecció de la zona.

Als anys 90, les actuacions entorn de la plaça es van orientar en dues direccions. D'una banda, la Diputació va rescatar el projecte de cobrir la plaça a fi de dotar-la d'un "uso polivalente (...) para ganar un recinto de grandes proporciones en el que se puedan celebrar fuera de la temporada taurina otros espectáculos y acontecimientos deportivos" (Levante, 24 de febrer de 1990). Es reclamava, doncs, un "paraigua per a la Plaça" que li proporcionara autonomia enfront de les inclemències meteorològiques (Levante, 14 d'octubre de 1990). Per minimitzar l'impacte que poguera tenir aquesta

⁷⁰ Aquest va requerir el permís de la Direcció General del Patrimoni Historicoartístic de la Conselleria de Cultura.

⁷¹ El 1985 es va habilitar en l'immoble també una sala de premsa dotada amb teletips, màquines d'escriure i telèfons.

intervenció en un edifici patrimonial, es va proposar estudiar els referents de les places de Saragossa i Nimes, en les quals s'havien realitzat sistemes de cobriment anàlegs. La idea va anar prenent cos davant la temptativa de l'augment de beneficis que suposaria intensificar el seu rendiment durant tot l'any. Així, el 1991 el govern del Partit Popular (PP) va presentar una moció a la Diputació perquè s'estudiara en ferm aquest projecte i s'encarregara d'executar-lo. Esquerra Unida (IU) i Unió Valenciana (UV) veien necessari que la plaça ampliara les seues activitats, que es va entendre com un reclam per donar suport al projecte: "La cubrición de la plaza de toros es uno de los proyectos más antiguos de la Diputación. Sin embargo, es en esta legislatura cuando está tomando mayor posibilidad de hacerse realidad. El recinto de la calle Xàtiva, por el interés artístico y carácter histórico, siempre ha provocado reticencias hasta la fecha" (Levante, 4 de febrer de 1992). Efectivament, el singular caràcter històric i artístic que li va valer la nominació suposava un impediment per dur a terme transformacions d'aquest calat. De fet, poc després la Generalitat va protegir els entorns de diferents monuments del centre històric, i els edificis propers a la plaça quedaven sota el control de Cultura (Levante, 28 de maig de 1993). Fins a tal punt que la col·locació el 1995 de l'escultura de Manolo Montoliu al carrer de Xàtiva va desfermar la polèmica per la seua proximitat a l'edifici i la seua situació a l'esplanada de les cues de les taquilles, on s'havia ordenat retirar un quiosc i el mobiliari urbà. Les dificultats creixents per realitzar canvis més notoris es van suplir amb la contractació directa d'una lona com a alternativa provisional a la coberta permanent.

Malgrat el control de qualsevol transformació en l'immoble després de la seua declaració com a BIC, durant tota aquesta dècada assistirem a importants restauracions a la plaça. Al començament del 1990 es van efectuar treballs de reparació a la infermeria, es va acordar contractar un sistema de detecció d'incendis i Sanitat va dur a terme inspeccions per verificar les condicions higienicosanitàries del recinte. En aquesta mateixa línia, l'oficina municipal de Protecció Civil va començar a elaborar els plans d'emergència d'edificis públics per donar instruccions d'actuació davant qualsevol risc. Sobre aquest tema, l'aforament i l'ús cívic de la plaça van condicionar la seua consideració prioritària en aquesta categoria. En aquest punt, són fonamentals les reformes urbanístiques que van tenir lloc al començament dels anys 90. El 1992 la Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports de la Generalitat Valenciana va plantejar a l'Ajuntament de la ciutat una proposta de Pla de Rehabilitació Integral de València que va donar lloc, uns mesos després, al conveni per a la intervenció al centre històric de València, més conegut com pla RIVA. Aquest va ser "un plan de impulso y gestión de una ordenación ya establecida previamente" (Pecourt, 1998:184). Per tant, va marcar un punt d'inflexió en les polítiques de rehabilitació del centre històric de la ciutat, mentre que va incrementar de manera exponencial l'assignació de recursos i el consegüent nombre d'intervencions en espais patrimonials (Burriel, 2000). Pel que fa a la plaça, el 1992 es va iniciar la primera fase de la restauració de forjats de la naia i, a la fi del 1993, es va estrenar una nova il·luminació exterior per ressaltar la qualitat arquitectònica del conjunt. El 1994 el diputat de Cultura i vicepresident de la Diputació, Josep Bresó, va impulsar un projecte per eliminar les barreres arquitectòniques, que va suposar una reducció de gairebé 600 places respecte a l'aforament existent. La reforma

va incloure la instal·lació d'un ascensor, sense que s'interromperen durant la seua execució les activitats programades⁷². En paral·lel, es va iniciar la primera fase de reforma de la graderia. Davant tal volum de modificacions, no van tardar a alçar-se veus crítiques que denunciaven canvis que afectaven l'estructura de l'edifici històric i que Bresó va tractar de fer callar argumentant que les rajoles substituïdes no eren les originàries sinó les de la restauració de 1968.

Finalment, el canvi de segle, fins als nostres dies, ha estat protagonitzat per "un crecimiento urbanístico desmesurado" (Burriel, 2009b:38), l'apogeu del qual se situa entre 1997 i 2006. Tal com s'ha dit, "este segundo boom inmobiliario, más intenso incluso que el primero [dels anys seixanta i setanta], encontró un caldo de cultivo muy favorable a partir de 1996 en los planteamientos urbanísticos claramente neoliberales del gobierno central"⁷³ (Alcalá-Santaella *et al*, 2010:16). És així que als anys noranta s'abonarà el terreny per al desenvolupament de polítiques especulatives pròpies del sistema de mercat neoliberal (Gaja, 2002; Cucó 2013a i 2013b; Santamarina i Moncusí, 2013). En particular, l'aprovació de la Llei Reguladora de l'Activitat Urbanística (LRAU), el 1994, va concedir major capacitat d'acció als agents immobiliaris, cosa que va facilitar encara més l'especulació i la liberalització del mercat del sòl. Tal com s'ha assenyalat, va ser "una legislación fundamental para comprender el posterior boom urbanístico que tuvo lugar, sobre todo a partir de 1995, en la ciudad y en toda la comunidad autónoma" (Alcalá-Santaella *et al*, 2010:13). Fins a tal punt que aquest gir radical ha accentuat els contrastos entre l'espectacularització i les desigualtats urbanes, que ha donat lloc a una nova conceptualització de València com "la ciutat suplantada" (Santamarina, 2014) o "la ciutat pervertida" (Cucó, 2013b), on conflueixen valors "globales y locales, que han producido una mudanza corruptora pervirtiendo la ciudad, su trama urbana y la calidad de vida de sus gentes" (Cucó, 2013c:14).

Tornant al nostre interès, és important remuntar-nos als diferents projectes d'envergadura que es van dur a terme en aquests anys en el perímetre de la plaça. Pel que fa al primer d'aquests, a la fi dels anys 90 ja es va començar a discutir la conveniència de realitzar un Parc Central, projecte presentat per l'Ajuntament de València que es va veure envoltat de polèmica des dels inicis. Les raons apuntaven a l'afectació que podrien causar aquestes transformacions en alguns edificis BIC, com la Plaça de València i l'Estació del Nord.

En segon lloc, es van implementar importants projectes ferroviaris. El 2002 es van iniciar les obres de la línia de metro i tramvia T-2, amb quatre parades al centre històric que van ser qüestionades davant el temor a la integritat dels edificis històrics. En la mateixa línia, els informes redactats pels tècnics municipals el 2003 alertaven del risc que les obres de l'AVE pogueren implicar per a diversos monuments BIC de la ciutat, entre els quals la Plaça de València. Aquest posicionament va ser confirmat el 2006, amb l'argument dels beneficis que oferiria la construcció de l'AVE amb tuneladora procedent de la Gran Via Marquès del Túria, a 20 metres de profunditat, a fi d'evitar l'afectació a l'Eixample i la plaça. Segons Foment, els efectes de les

⁷² Tot i amb tot, el 2005 es va tornar a denunciar la mala adaptació per a persones amb discapacitat d'aquest recinte.

⁷³ Llavors presidit per José María Aznar, del grup parlamentari popular.

vibracions serien nuls (Levante, 8 d'octubre de 2006). Així doncs, el 2008 es va presentar el disseny definitiu de les infraestructures, que preveia l'eixida del túnel de l'AVE en subterrani des de l'estació central, travessant el subsòl de la plaça.

En tercer lloc, el 2008 el president de la Diputació, Alfonso Rus, va reprendre el projecte de cobrir la Plaça de València, en aquesta ocasió amb un sistema de lones arran de sostre per limitar-ne l'impacte visual. Malgrat això, la polèmica es va tornar a desfermar, primer perquè l'empresa arrendatària de la plaça veia innecessària la mesura i, també, perquè determinats grups polítics, com el Partit Socialista del País Valencià (PSPV), definien d'"atemptat" la nova aposta, ja que consideraven la intervenció excessiva per l'afectació al BIC i el cost de la reforma (Levante, 3 de febrer de 2011). L'oposició des de diferents sectors va obligar la Diputació a replantejar el projecte i a proposar d'incorporar-hi una coberta retràctil composta d'una doble lona amb cambra d'aire sostinguda sobre 96 pilars de ferro. La idea era instal·lar-la entre els mesos d'octubre a febrer per augmentar l'explotació i rendibilitat de la plaça, juntament amb una reforma integral de la graderia i dotació de serveis per modernitzar i millorar la seua funcionalitat. En aquest context, des del 2010 es van dur a terme altres reformes sota la condició de no alterar la volumetria de l'edifici i es va encarregar de nou a CLEOP, S.A. la segona fase de rehabilitació integral de la plaça. Malgrat tot això l'assumpte de la coberta continuava coent. La plataforma *Cercle Obert* es va sumar a la crítica, reclamant prudència en la intervenció i recordant que l'ancoratge de 96 pilars de ferro sobre la façana de la plaça no podia executar-se sense el vistiplau de la Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià i sense el preceptiu i obligat pla especial de protecció (Levante, 1 de març de 2011). La remodelació va tenir el beneplàcit de Patrimoni, però va continuar trobant una ferma oposició en un ampli sector polític i ciutadà. Finalment, al gener de 2013 es va descartar aquest projecte. Al marge de les motivacions de protecció, sens dubte va influir en la decisió la recent notícia de l'ensorrament de la nova coberta de la plaça de bous de Las Ventas de Madrid, que amb 160 tones de pes i només a 48 hores de la seua inauguració, s'havia enfonsat mentre es feia una prova de càrrega de matinada. Com indicava un titular, això va suposar un "escac i mat a les cobertes de les places" i va bandejar definitivament el projecte d'envidrar la Plaça de València (Levante, 29 de gener de 2013). Així mateix, pensem que, com que la ciutat de València, en molt pocs anys, s'havia dotat de grans infraestructures i contenidors culturals, la plaça, al llarg del temps, ha anat perdent algunes de les seues funcionalitats. La necessitat d'una coberta era, potser, menys necessària davant els nous serveis culturals oferts a la capital del Túria.

Finalment, en aquests primers anys del segle XXI el projecte d'urbanitzar el passatge del Doctor Serra es va tornar a situar en la primera línia d'actuació. El 2000 va caure part del fals sostre que el cobria, i s'inaugurava una llista interminable de protestes que denunciaven la situació d'abandó del lloc. Al gener de 2005 el govern del PP va aprovar en la Comissió d'Urbanisme la modificació del Pla General d'Ordenació Urbana per autoritzar una galeria comercial al passatge del Doctor Serra, projecte ja presentat el 2002. S'hi preveia una zona comercial de 3.000 m² amb garatge subterrani per a 600 vehicles i una plaça enjardinada que, al juliol de 2004, va rebre informe favorable de la Conselleria de Territori i Habitatge. En l'extrem oposat se situava l'informe de la Conselleria de Cultura, partidària de rebutjar el projecte per la possible afectació al

BIC, sobretot si es té en compte que tampoc no tenia el suport de la Direcció General de Patrimoni sobre la base de la prohibició de construir zones comercials de més de 2.000 m² als entorns BIC. Aquesta última posició es va veure confirmada pel PSPV, que criticava que la nova galeria i aparcament comercial agreujarien els problemes de circulació al centre. Malgrat les protestes, el grup popular va donar llum verda a la galeria comercial (Levante, 26 de novembre de 2005). Tanmateix, l'estat d'abandó i decadència del recinte, sumat a les protestes creixents, van obligar la Diputació, el 2011, a plantejar una proposta de remodelació de la coberta i del paviment per conciliar totes aquestes diferències i desbloquejar el projecte. Així, al novembre de 2011 es va autoritzar l'enderrocament del sostre envidrat del passadís del Doctor Serra, perquè es veiera l'anell exterior de la Plaça de València, i la col·locació d'un paviment antilliscant. Es mantenia, però, la insistència de construir una gran zona comercial al solar contigu al passatge que, segons les estimacions, estaria realitzada en dos anys i es podria inaugurar el 2014. Hi prevalien, sens dubte, interessos econòmics, ja que el grup Aza, promotor del projecte i propietari del sòl de l'aparcament en superfície del carrer de Russafa, preveia una inversió de 25 milions d'euros: "Se trata de cambiar completamente la fisonomía de la zona e integrarla en el área más valiosa de la ciudad desde el punto de vista urbanístico y económico. En el subsuelo se excavarán cuatro plantas de aparcamiento con 850 plazas. Esa es precisamente la utilidad que el grupo le está dando en la actualidad al solar, sólo que únicamente en superficie. Luego, sobre el aparcamiento, habrá una gran zona comercial de 10.000 metros cuadrados repartidos en tres plantas. La primera seguirá estando soterrada, la segunda quedará a la altura de la calle y la tercera será una primera planta que salvará las fachadas protegidas del entorno" (Levante, 27 de març de 2012). Després de diversos anys paralitzat, a la fi del 2012 el projecte semblava que prenia un nou impuls, quan la comissió municipal d'Urbanisme va aprovar el període d'exposició al públic de la modificació del PGOU que permetria la construcció de la galeria comercial.

El 2013 la comissió d'Urbanisme va donar llum verda a la modificació puntual del PGOU al carrer de Russafa per garantir els accessos a l'aparcament i al centre comercial projectat al costat de la plaça, gràcies al suport del PP i del PSPV enfront de l'abstenció i les reticències assenyalades per EU en consideració de la seua localització en un entorn declarat BIC. El Pla Especial de Protecció i Reforma Integral (PEPRI) d'Universitat-Sant Francesc preveia la creació d'un bulevard obert i per als vianants i la construcció d'un nou edifici de serveis de cinc plantes que no podria superar, en cap cas, els 18 metres d'altura per mantenir la coherència amb la plaça. La junta de govern local de l'Ajuntament de València va donar el vistiplau al projecte de demolició i reurbanització del passatge del Doctor Serra, annex a la plaça, i al setembre van començar a retirar la coberta del passatge, segons el projecte de reordenació. D'igual manera, a l'abril de 2014 es van engegar de nou les obres de la galeria comercial, malgrat les al·legacions presentades a la modificació puntual del PEPRI pel grup municipal d'EU a l'Ajuntament de València, en què se sol·licitava la reducció del nombre d'altures del nou edifici. En l'actualitat, ja retirada la coberta del passatge del Doctor Serra, continuen les obres annexes al passatge on hi haurà en un futur proper aquesta nova, discutida i discutible zona comercial.

2.9. Conclusions. La Plaça de València hui: identitat, història i present del pols de la ciutat

La Plaça de València —que té l'origen en les primitives places portàtils de fusta i com a antecedent directe la primera plaça de maçoneria situada al mateix emplaçament de l'actual—, se'ns presenta, en el seu segle i mig d'història, com un edifici fascinant i polièdric. Des de la seua construcció ha allotjat una infinitat d'espectadors i ha estat, altres vegades, espectadora presencial de les transformacions socials i urbanes del seu entorn immediat.

Sens dubte, el factor econòmic és el fil conductor que ha articulat la història i els diferents interessos que envolten la Plaça de València, encara que des d'òptiques ben diferents. A mitjan segle XIX, la seua construcció va respondre a les necessitats financeres de l'Hospital General de València, que va veure en la realització de tot mena d'espectacles una entrada eficaç d'ingressos periòdics per atendre les seues obligacions. Tanmateix, des de mitjan segle XX hem assistit a un canvi de lògica, que ha traslladat l'interès de l'edifici mateix al solar que ocupa al centre de la ciutat. Curiosament, els obstacles que es van haver de salvar al segle XIX per portar a terme la construcció de l'edifici, es van invertir als segles XX i XXI, davant les reiterades sol·licituds de trasllat i demolició que han constituït la principal amenaça per a la seua conservació. D'aquesta manera, durant l'últim segle hem assistit de manera implícita a un duel de titans: la protecció de l'edifici pel seu valor patrimonial després de la declaració com a monument historicoartístic, enfront de l'explotació del solar pel seu interès especulatiu. Tots dos disposen d'un ample sector de defensors que han privilegiat, des de posicions antagòniques, una o altra imatge i significació de la plaça.

Més enllà d'unes posicions o d'unes altres, ningú no pot discutir la capacitat d'adaptació, camaleònica i multifuncional, que ha tingut l'edifici des de la seua gènesi (vegeu Taula 4). En realitat, com hem advertit, aquesta faceta s'explica per un tret consubstancial que ha acompanyat i definit la història de la plaça en tots els temps: servir com a font de finançament de l'Hospital General, primer, i de la Diputació provincial, després, atesos els recursos econòmics que va oferir sempre la seua explotació. Aquesta capacitat de gestió i finançament ha justificat, precisament, la diversitat d'activitats organitzades a la plaça, així com les transformacions arquitectòniques per diversificar-ne usos i funcions.

Des d'aquesta perspectiva, som davant una construcció que, si bé va nàixer sota un pretès objectiu de 'solidesa' i 'estabilitat', la seua principal 'permanència' i 'consistència' ha estat, paradoxalment, en la seua enorme i contínua plasticitat, en la seua capacitat camaleònica per reinventar-se i adaptar-se a les demandes dels nous temps. En aquest sentit, volem ressenyar alguns dels exemples més significatius de mutació que ha sofert aquest espai arquitectònic per adequar-se als usos i funcions imperants en cada moment. Així, hem vist que alguns dels primers canvis en la seua morfologia es relacionen amb la possibilitat de realitzar espectacles nocturns. Això va justificar el projecte d'instal·lació elèctrica (amb caràcter provisional des de la darreria del XIX i permanent des del 1907) o la col·locació de pantalles, sistemes de so

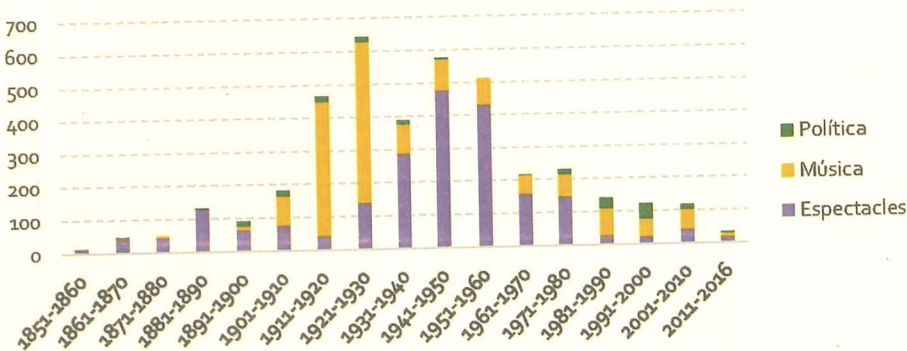
i projectors per al cinema. A aquestes es van sumar no poques estructures efímeres amb caràcter provisional (carpes de circ, tarimes per a espectacles i quadrilàters de boxa, catch, etcètera). En la gràfica següent és possible observar la gran quantitat d'esdeveniments realitzats a la plaça i, sobretot, podem veure la seua importància com a espai multiús en algunes dècades.

Taula 4. Nombre d'esdeveniments realitzats a la Plaça de València.

Dècada	NOMBRE D'ESDEVENIMENTS			Total
	Espectacles	Música	Política	
1851-1860	14	1		15
1861-1870	42	3	1	46
1871-1880	46	4	0	50
1881-1890	128	3	1	132
1891-1900	65	12	14	91
1901-1910	76	89	18	183
1911-1920	44	405	17	466
1921-1930	142	487	12	641
1931-1940	289	88	12	389
1941-1950	477	93	5	575
1951-1960	433	77		510
1961-1970	157	58	1	216
1971-1980	149	67	15	231
1981-1990	28	83	30	141
1991-2000	25	52	46	123
2001-2010	43	60	14	117
2011-2016	18	12	5	35
Total	2.176	1.594	191	3.961

Font: Elaboració pròpia.

Gràfic 3. Esdeveniments realitzats a la Plaça de València.

Font: Elaboració pròpia.

Per això, ens agradaria acabar aquest capítol rescatant-ne d'altres de major abast i que il·lustren molt bé aquesta versatilitat i capacitat de transmutació de la plaça. Per exemple, el 1908 l'arena es va transformar en una gran piscina, més tard l'aigua mutaria en gel per als espectacles de patinatge desplegats a partir del 1952, i fins i tot l'arena se substituiria en ciment en convertir-se en un improvisat pavelló esportiu el 1954. Per aquest motiu s'ha ressaltat "la importància que para la conservació de las plazas de toros ha supuesto la ampliación de sus funciones como espacio lúdico y social, y con ella también su espectro simbólico" (Alcaraz, 2001:51). En definitiva, la Plaça de València ha estat, durant el temps, monument historicoartístic que cal conservar i escenari transgressor, protagonista d'excepció de tota mena d'actes polítics, culturals i artístics. No menys llarg és el conjunt d'imatges que ens han quedat gravades en la retina, i en la memòria, de generacions senceres de valencians i valencianes. La Plaça de València forma part de la història, del record i de la vida de la ciutat. En la ciutat té el seu lloc i la seua raó de ser. I en la ciutat ha imprès i continua imprimint la seua empremta.